

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

“İŞĞALDAN AZAD EDİLMİŞ ƏRAZİLƏRİN SƏNAYE
MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ BƏRPA XƏRCLƏRİNİN UÇOTU
XÜSUSİYYƏTLƏRİ (İSTİSU MİNERAL SULAR ZAVODUNUN
TİMSALINDA)”
mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İbrahimova Lamiyə Elşən

BAKİ - 2022

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru

i.ü.f.d., dos. Əhmədov Fariz Saleh oğlu

_____ **imza**

“ _____ ” _____ **2022-ci il**

“İŞĞALDAN AZAD EDİLMİŞ ƏRAZİLƏRİN SƏNAYE
MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ BƏRPA XƏRCLƏRİNİN UÇOTU
XÜSUSİYYƏTLƏRİ (İSTİSU MİNERAL SULAR ZAVODUNUN
TİMSALINDA)”

Mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: 060402-Mühasibat uçotu və audit

İxtisaslaşma: İstehsal sferasında mühasibat uçotu və audit

Qrup: 406

Magistrant:

İbrahimova Lamiyə Elşən qızı

_____ **imza**

Elmi rəhbər:

i.f.d.,dos. Salahov Ənvər Sadiq oğlu

_____ **imza**

Proqram rəhbəri:

i.ü.f.d. Vəliyev Cəbrayıl Xəlil oğlu

_____ **imza**

Kafedra müdiri:

i.e.d.,prof. Kəlbiyev Yaşar Atakişi oğlu

_____ **imza**

BAKİ - 2022

Elm andı

Mən, İbrahimova Lamiyə Elşən qızı and içirəm ki, “İşğaldan azad edilmiş ərazilərin sənaye müəssisələrində bərpa xərclərinin uçotu xüsusiyyətləri (İstisu mineral sular zavodunun timsalıda)” mövzusunda magistr dissertasiyasını elmi əxlaq normaları və istinad qaydalarına tamamilə riayət edərək və istifadə etdiyim mənbələrin hamısını ədəbiyyat siyahısında əks etdirərək yazmışam.

İŞGALDAN AZAD EDİLMİŞ ƏRAZİLƏRİN SƏNAYE MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ BƏRPA XƏRCLƏRİNİN UÇOTU XÜSUSİYYƏTLƏRİ (İSTİSU MİNERAL SULAR ZAVODUNUN TİMSALINDA)

XÜLASƏ

Tədqiqatın aktualığı: Müasir dövrdə ölkəmizin iqtisadi inkişafında işğaldan azad edilmiş ərazilər üzrə infrastrukturun, müəssisə və təşkilatların bərpa edilməsi məsələləri xüsusi aktualığa malikdir. Belə məsələlərdən biri də işğalçılar tərəfindən dağıdılmış və talan edilmiş sənaye müəssisələrinin bərpası üzrə investisiya qoyuluşlarının təşkil edilməsi və onun uçotunun qurulmasından ibarətdir ki, tədqiqat işi də buna həsr olunmuşdur.

Tədqiqatın məqsədi: İqtisadiyyatda birbaşa özəl investisiyaların infrastrukturunun formalaşdırılması və milli iqtisadiyyatın innovativ inkişafının ən mühüm amillərindən biri kimi birbaşa özəl xarici investisiyaların cəlb edilməsinin zəruriliyini əsaslandırmaq, habelə birbaşa özəl xarici investisiyaların cəlb edilməsi əsasında innovasiya proseslərinin stimullaşdırılması mexanizmlərinin formalaşdırılmasına konseptual yanaşmanı işləyib hazırlamaq.

İstifadə olunmuş tədqiqat metodları: Kompleks və sektoral iqtisadi təhlil, iqtisadi və statistik, səbəb-nəticə, sistemli, struktur təhlili, sintez, induksiya və deduksiya metodlarından istifadə, məntiqi modelləşdirmə və ekspert qiymətləndirmələri metodundan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası: İqtisadi nəzəriyyəyə dair klassik əsərlərdə təqdim olunan fundamental anlayışlar və fərziyyələr təşkil etmişdir. İqtisadi inkişaf tempini və həyat keyfiyyətini artırmaq üçün elmi və texniki yeniliklərin yaradılması, təkrar istehsalı və istifadəsi üçün iqtisadi mexanizmin yaradılması problemi son dərəcə aktuallaşır.

Tədqiqatın məhdudiyətləri: Mövzu ilə bağlı materialların azlıq təşkil etməsi, həmçinin uçot informasiyalarının əlçatan olmaması əsas məhdudiyətlərdəndir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi və praktiki nəticələri: İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə mövcud olmuş konkret bir sənaye müəssisəsinin tamamilə dağıdıldıqdan və məhv edildikdən sonra onun yerində yeni müəssisənin yaradılması, ərazinin tikinti üçün hazırlanması, tikinti-quraşdırma işlərinin aparılması və investisiya işlərinin tamamlanaraq, obyektin istifadəyə verilməsi proseslərinin mühasibat uçotunda əks etdirilməsindən ibarətdir.

Nəticələrin istifadə oluna biləcəyi sahələr: Əldə edilmiş nəticələrdən ölkəmizin işğaldan azad edilmiş ərazilərində dağıdılmış, tamamilə məhv edilərək yer üzündən silinmiş sənaye müəssisələrinin bərpa edilməsi üzrə investisiya qoyuluşlarının uçotunun qurulmasında istifadə edilə bilər.

Açar sözlər: İşğaldan azad edilmiş ərazilər, xərclərin uçotu, investisiya

**RECONSTRUCTION FEATURES OF RESTORATION EXPENDITURES IN
INDUSTRIAL ENTERPRISES OF THE OCCUPIED AREAS (IN THE EXAMPLE
HEATING MINERAL WATER PLANT)**

SUMMARY

The actuality of the subject: At the present stage, the future development of the economy is possible only with a qualitative change in the country's production potential, based on the widespread application and dissemination of scientific and technical works reflecting the latest achievements of science and science-based technologies.

Purpose and tasks of the research: To substantiate the need to attract private investment as one of the most important factors in the formation of private investment infrastructure in the economy and innovative development of the national economy, as well as to develop a conceptual approach to stimulating innovation processes.

Used research methods: Complex and sectoral economic analysis, economic and statistical, cause-and-effect, systematic, structural analysis, synthesis, induction and deduction methods, logical modeling and expert assessment methods allowed to discuss this issue.

The information base of the research: Formed fundamental concepts and hypotheses presented in classical works on economic theory. The problem of creating an economic mechanism for the creation of scientific and technical innovations, reproduction and use to increase the pace of economic development and quality of life is extremely relevant.

Restrictions of research: One of the main limitations is the lack of materials on the subject, as well as the lack of access to accounting information.

The novelty and practical results of investigation: after the complete destruction of a specific industrial enterprise in the liberated territories, the establishment of a new enterprise in its place, preparation of the site for construction, completion of construction and investment works, commissioning of the facility consists of reflection.

Scientific-practical significance of results: The results obtained can be used to record the investment in the restoration of industrial enterprises destroyed, completely destroyed and wiped out in the liberated territories of our country.

Keywords: liberated territories, cost accounting, investment

İXTİSARLAR VƏ İŞARƏLƏR

ABŞ	Amerika Birləşmiş Ştatları
ÜDM	Ümumi Daxili Məhsul
ƏDV	Əlavə Dəyər Vergisi

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	8
I FƏSİL. İŞĞALDAN AZAD EDİLMİŞ ƏRAZİLƏRDƏ SƏNAYE MÜƏSSİSƏLƏRİNİN TİKİNTİSİNƏ İNVESTİSİYA QOYULUŞUNUN UÇOTUNUN NƏZƏRİ ƏSASLARI	12
1.1. İşğalın Azərbaycan iqtisadiyyatına vurduğu ziyanın qısa xülasəsi	12
1.2. Dağıdılmış sənaye müəssisəsinin bərpa edilməsinə investisiya qoyuluşunun iqtisadi mahiyyəti və təsnifatı	15
1.3. İnvestisiya qoyuluşlarının uçotunun normativ və hüquqi əsasları.....	24
II FƏSİL. BƏRPA XƏRCLƏRİNİN UÇOTUNUN MÜASİR VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ.....	35
2.1. Bərpa xərcləri üzrə təsərrüfat əməliyyatlarının iqtisadi mahiyyəti və sənədləşdirilməsi	35
2.2. Bərpa işləri üzrə investisiyaların sintetik və analitik uçotu	45
2.3. Bərpa işləri üzrə investisiyaların idarəetmə uçotu aspektləri	51
III FƏSİL. SƏNAYE MÜƏSSİSƏSİNİN BƏRPA EDİLMƏSİ XƏRCLƏRİNİN UÇOTUNUN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ	55
3.1. Uzunmüddətli investisiyaların uçotunun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri	55
3.2. Bərpa xərclərinin uçotunun beynəlxalq standartlara uyğun təkmilləşdirilməsi	64
3.3. Bərpa xərclərinin uçotunda kompüter texnologiyalarının tətbiq edilməsi	69
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR	73
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYATIN SİYAHISI	75
Cədvəllərin siyahısı	79
Şəkillərin siyahısı	79

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: Müasir dövrdə ölkəmizin iqtisadi inkişafında işğaldan azad edilmiş ərazilər üzrə infrastrukturun, müəssisə və təşkilatların bərpa edilməsi məsələləri xüsusi aktuallığa malikdir. Ölkənin rəqabətqabiliyyətli texnoloji potensialının inkişafı problemi bugünkü əsas problemlərdən biridir. Müasir iqtisadi şəraitdə əsas kimi adlandırdığı innovativ inkişaf yolu bizi iqtisadiyyatın elmi-texniki potensialının reallaşdırılması üçün yeni yanaşmalar axtarmağa vadar edir. Məsələnin həlli böyük ölçüdə iqtisadiyyatın yüksək texnologiyalı sektoruna investisiya cəlb etmək üçün müasir maliyyə alətlərindən və mexanizmlərindən istifadə etmək bacarığından və bacarığından asılıdır. Onların həyata keçirilməsi zamanı əhəmiyyətli risklərlə əlaqəli elm tutumlu innovativ layihələrin həyata keçirilməsinin ən perspektivli yollarından biri də milli iqtisadiyyatın inkişafının oxşar problemlərinin həllində səmərəliliyi dünya təcrübəsi ilə təsdiqlənmiş birbaşa xarici investisiyalardır.

Şəxsi sərmayə sərmayəsi, ümumilikdə tədqiqat, inkişaf və innovasiyalar üçün özəl maliyyənin mühüm mənbəyidir. Əslində, birbaşa investisiya prinsipi iqtisadiyyata daxil olan innovativ layihələrin seçilməsi üçün bazar mexanizmidir. Beləliklə, elmi fikirlərin əhəmiyyətli bir hissəsi artıq həyata keçirilməsinin ilkin mərhələsində bazar qiymətləndirməsini alır ki, bu da bazar subyektləri üçün ən perspektivli layihələrin seçilməsinin səmərəliliyini artırmağa və investisiya resurslarının əsas istiqamətlərdə cəmlənməsinə imkan verir.

Bu mərhələdə iqtisadiyyatın inkişaf perspektivləri, böyük dərəcədə, onun elmi-texniki sektorunun vəziyyətindən - tətbiqi tədqiqatların bazara uyğunlaşma səviyyəsindən və qabaqcıl texnologiyaların sənayedə tətbiqi imkanlarından, səmərəliliyindən asılıdır.

Fikrimizcə, ölkədə innovativ proseslərin aktivləşdirilməsi bu fəaliyyətin müasir təşkilati-iqtisadi mexanizminin yaradılması ilə investisiyaların cəlb edilməsinə yönəlmiş innovativ fəaliyyətin müfəssəl motivasiya sisteminin formalaşdırılması ilə bilavasitə bağlıdır. Müəssisələrdə və bütövlükdə xalq

təsərrüfatında elmi-texniki tərəqqinin sürətini daha çox müəyyən edən investisiya tərəfidir. Belə məsələlərdən biri də işğalçılar tərəfindən dağıdılmış və talan edilmiş sənaye müəssisələrinin bərpası üzrə investisiya qoyuluşlarının təşkil edilməsi və onun uçotunun qurulmasından ibarətdir ki, tədqiqat işi də buna həsr olunmuşdur.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi: Investisiya proseslərinin mühasibat uçotunda əks etdirilməsi məsələləri bir çox iqtisadçı alimlər tərəfindən araşdırılmışdır. Bunlara misal olaraq, Sadıqov A.Ə., Sadıqov T.Ə., Cəfərova Ş.Ə., Salahov Ə.S., Səbzəliyev S.M., Mehdiyev V.M., Quliyev V.M., Paliy V.F., David Annand, Henry Dauderis və digərlərini göstərmək olar. Bununla yanaşı, işğaldan azad edilmiş ərazilərdə birbaşa investisiyaların inkişafı problemlərinin tədqiqi iqtisad elminin kifayət qədər yeni öyrənilməmiş sahəsidir. Xarici iqtisadi ədəbiyyatda birbaşa investisiya probleminin özü daha geniş və dərin işlənmişdir ki, bu da investisiya biznesinin mövcudluğunun uzun tarixi ilə izah edilə bilər.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: İqtisadiyyatda birbaşa özəl investisiyaların infrastrukturunun formalaşdırılması və milli iqtisadiyyatın innovativ inkişafının ən mühüm amillərindən biri kimi birbaşa olaraq xarici investisiyaların cəlb edilməsinin zəruriliyini əsaslandırmaq, habelə birbaşa xarici sərmayələrin cəlb olunması əsasında innovasiya proseslərinin stimullaşdırılması mexanizmlərinin formalaşdırılmasına konseptual yanaşmanı işləyib hazırlamaq.

Tədqiqatın məqsədinə uyğun olaraq aşağıdakı vəzifələr qarşıya qoyulmuşdur:

- nəzəri müddələrin və praktiki tədqiqatların sistemli təhlili, investisiya fəaliyyətinin iqtisadi məzmununun, investisiyaların strukturunun və investisiya sferasının digər tərkib elementlərinin müxtəlif yanaşma və təriflərinin nəzərə alınması yolu ilə birbaşa özəl investisiyaların sosial-iqtisadi rolunu müəyyən etmək;
- innovasiyanın təşkilati-iqtisadi mexanizminin əsas komponentlərinin müəyyən edilməsi əsasında innovasiyaların stimullaşdırılması və yayılmasında bazar mexanizmlərinin rolunu müəyyən etmək;
- innovasiya proseslərinin maliyyələşdirilməsinin əsas mənbələrinin və mexanizmlərinin təhlili, onların üstünlükləri və çatışmazlıqlarının müəyyən

edilməsi əsasında innovasiyaların stimullaşdırılması və inkişafı üçün perspektiv istiqamət kimi birbaşa özəl xarici investisiyaların yerini əsaslandırmaq;

- müasir iqtisadi artımın əsas amillərini retrospektiv və perspektiv təhlil vasitəsilə müəyyən etmək, onun çərçivəsində innovasiyaların daxili iqtisadiyyatın gələcək artımında əsas amil olduğunu sübut etməyə cəhd;

- birbaşa özəl investisiyaların inkişafı üçün sosial-iqtisadi şərait və imkanları təhlil edərək daxili iqtisadiyyatda innovativ proseslərin inkişafında birbaşa özəl xarici investisiyaların rolunu müəyyən etmək;

- müasir iqtisadiyyatda innovativ proseslərin formalaşmasında və inkişafında dövlətin rolunu müəyyən etmək və iqtisadiyyatın bazar transformasiyası sistemində birbaşa özəl investisiyalara dövlət dəstəyi mexanizmlərini nəzərdən keçirmək;

- birbaşa xarici investisiyaların cəlb olunmasının intensivləşdirilməsi əsasında iqtisadiyyatın müasir şəraitində innovativ proseslərin formalaşması və inkişafına konseptual yanaşmanın işlənilib hazırlanması.

Tədqiqatın obyektı və predmeti: Birbaşa investisiyalar üçün milli infrastrukturun formalaşması şəraitində müasir şəraitdə iqtisadiyyatının innovativ inkişafı üçün katalizator ola bilən birbaşa özəl xarici investisiyalardır. Bu tədqiqatın predmetini milli iqtisadiyyata birbaşa özəl xarici investisiyaların cəlb edilməsi və istifadəsi şərtlərini müəyyən edən iqtisadi münasibətlər sistemi və mexanizmləri, habelə bu sahədə birbaşa özəl investisiyaların infrastrukturunun formalaşdırılması prosesləri, forma və üsulları təşkil edir. Hazırda birbaşa özəl investisiya infrastrukturunun inkişafı, əslində, innovasiyaların gücləndirilməsi və nəticədə dövlət innovasiya siyasətinin prioritet sahələrindən birinə çevrilməli olan daxili iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin artırılması üçün ilkin şərtidir.

Tədqiqat metodları: Kompleks və sektoral iqtisadi təhlil, struktur təhlili, iqtisadi və statistik, səbəb-nəticə, sintez, sistemli, induksiya və deduksiya metodlarından istifadə, məntiqi modelləşdirmə və ekspert qiymətləndirmələri metodundan istifadə etməklə bu məsələni mübahisə etməyə imkan verdi.

Tədqiqatın informasiya bazası: İqtisadi nəzəriyyəyə dair klassik əsərlərdə təqdim olunan fundamental anlayışlar və fərziyyələr təşkil etmişdir. İqtisadi inkişaf

tempini və həyat keyfiyyətini artırmaq üçün elmi və texniki yeniliklərin yaradılması, təkrar istehsalı və istifadəsi üçün iqtisadi mexanizmin yaradılması problemi son dərəcə aktuallaşır. Onun həlli, öz növbəsində, həqiqətən, o zaman mümkündür ki, elm adamları və biznes ictimaiyyətinin nümayəndələri innovasiya proseslərinin əsas xüsusiyyətləri, onların hərəkətverici qüvvələri və qanunauyğunluqları haqqında adekvat anlayış formalaşdırsınlar.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Mövzu ilə bağlı materialların azlıq təşkil etməsi, həmçinin uçot informasiyalarının əlçatan olmaması əsas məhdudiyyətlərdəndir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Tədqiqat işinin elmi yeniliyi işğaldan azad edilmiş ərazilərdə mövcud olmuş konkret bir sənaye müəssisəsinin tamamilə dağıdıldıqdan və məhv edildikdən sonra onun yerində yeni müəssisənin yaradılması, ərazinin tikinti üçün hazırlanması, tikinti-quraşdırma işlərinin aparılması və investisiya işlərinin tamamlanaraq, obyektin istifadəyə verilməsi proseslərinin mühasibat uçurunda əks etdirilməsindən ibarətdir.

Eyni zamanda, fikrimizcə, indiyədək xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla bu mövzu istiqamətində investisiyaların qoyulması məsələlərinə dair hərtərəfli elmi araşdırmalar aparılmamışdır. Fikrimizcə, milli iqtisadiyyat miqyasında innovasiyaların inkişafı üçün birbaşa xarici investisiyalardan investisiya dəstəyinin ən səmərəli mənbəyi kimi istifadə edilməsi problemləri lazım olan qədər inkişaf etməmişdir.

Nəticələrin praktiki əhəmiyyəti və tətbiq sahələri: Əldə edilmiş nəticələrdən ölkəmizin işğaldan azad edilmiş ərazilərində dağıdılmış, tamamilə məhv edilərək yer üzündən silinmiş sənaye müəssisələrinin bərpa edilməsi üzrə investisiya qoyuluşlarının uçotunun qurulmasında, həmçinin ölkə iqtisadiyyatında innovativ proseslərin formalaşması və inkişafı konsepsiyasının hazırlanmasında istifadə edilə bilər.

I FƏSİL. İŞGALDAN AZAD EDİLMİŞ ƏRAZİLƏRDƏ SƏNAYE MÜƏSSİSƏLƏRİNİN TİKİNTİSİNƏ İNVESTİSİYA QOYULUŞUNUN UÇOTUNUN NƏZƏRİ ƏSASLARI

1.1. İşğalın Azərbaycan iqtisadiyyatına vurduğu ziyanın qısa xülasəsi

Ermənilərin Azərbaycan dövlətinə qarşı apardıqları təbliğat və cinayətlər 100 ildən artıqdır ki, davam edir. Azərbaycan Prezidentinin 18 yanvar 2018-ci il tarixli sərəncamında qeyd olunur ki, tarixin müxtəlif mərhələlərində erməni millətçiləri tərəfindən minlərlə azərbaycanlı qətlə yetirilib, mədəniyyət abidələri, yaşayış məntəqələri, qəbiristanlıqlar, məscidlər dağıdılıb.

Azərbaycan bəşər sivilizasiyasının doğulduğu yerlərdən biridir. Arxeoloji qazıntılar zamanı məlum olub ki, ərazidə yaşayan insanlar bir neçə abidə tikiblər. Dünya və şərq memarlığının ən gözəl nümunələrindən biri olan bu abidələrin bir çoxu bu gün də qorunub saxlanılır. Bütün tarixi irs abidələri və obyektləri ölkə daxilində və onun qorunub saxlanılması istiqamətində ən yüksək səviyyədə qorunur. Təəssüf ki, bunu ölkəmizin bütün sahələrində həyata keçirmək mümkün deyil. Monumental Qarabağ bölgəsinin erməni işğalı nəticəsində məscidlər, muzeylər və İslam mədəniyyəti abidələri dağıdılıb. Təkcə İslam mədəniyyəti abidələri deyil, digər abidələr də dağıdılıb. İlk insan məskəni olan Azıx və Tağlar mağaraları, Üzərliktəpə, Qaraköpək, kurqanlar qəsdən dağıdılaraq hərbi məqsədlər üçün istifadə edilmişdir. Fəzuli, Ağdam, Ağdərə, Xocalı və Cəbrayıl rayonları ilə yanaşı, işğal altında olan Laçın, Kəlbəcər, Şuşa, Qubdalı, Zəngilan, Füzuli rayonlarında qəbiristanlıqlar, məscidlər, məqbərələr, məbədilər dağıdılmışdır.

Dövlət Xalça Muzeyi, Şuşa Tarix Muzeyi və Qarabağ Dövlət Tarix Muzeyinin filialları, o cümlədən Laçın rayonundakı Aqlan məbədi, Kəlbazar Tarix Muzeyi, Xocalıda İskran Qila və digər mədəniyyət ocaqları, habelə muzeyin eksponatları talan edilib.

30 il əvvəl Ermənistanın işğalı altında olan Qarabağ və ona bitişik Azərbaycan ərazilərində 13 dünya şöhrətli (7 arxeoloji və 6 memarlıq) və 330 yerli abidə (23

arxeoloji, 271 memarlıq, 24 bağ, abidə və abidələr, 16 dekorativ sənət) var. Respublikanın 292 mühüm tarix və mədəniyyət abidəsi (173 arxeoloji və 119 memarlıq).

Keçmiş Sovet İttifaqında yeganə olan Ağdam Çörək Muzeyi dağıdılıb, Kəlbəcərdəki 13 minə yaxın tarix-diyarşünaslıq muzeyi və Laçındakı 5 mindən çox tarix-diyarşünaslıq muzeyindən ibarət qiymətli eksponat Ermənistana köçürülmüşdür. Həmin dövrdə Şuşanın işğalı nəticəsində 31 kitabxana, 9 muzey, 9 mədəniyyət evi dağıdılıb.

Ağdam rayonundakı Xatirə Muzeyi Azərbaycan musiqiçisi Qurban Pirimovun, Füzuli, Cəbrayıl və Xocalı rayonlarının tarix-diyarşünaslıq muzeyləri dağıdılıb. Erməni işğalçıları tərəfindən talan edilmiş muzeylərdə Azərbaycan xalqının tarixi mədəniyyətinə aid qiymətli əşyalar, heykəltəraşlıq və rəsm əsərləri, xalçalar, dünya şöhrətli Azərbaycan xalçaları və digər qiymətli materiallar var idi. Erməni işğalçıları Şuşadan dahi Azərbaycan xadimləri Üzeyir Hacıbəyovun, Bülbülün, eləcə də şair Xurşudbanu Natəvanın heykəllərini Şuşadan Ermənistana aparıblar. Bu abidələr əxlaq normalarına zidd olaraq vurulmuş və ağır texnika ilə zədələnmişdir. Bu abidələr çətinliklə Bakıya gətirilib və hazırda İncəsənət Muzeyində sərgilənir.

Şuşa şəhərində bürünc dövrünə aid arxeoloji qazıntılar həyata keçirməklə beynəlxalq hüquq normalarına saymazyana şəkildə nümayiş etdirilir. Ermənilər zəbt edilmiş Azərbaycan ərazilərində soydaşlarımızın mərmər daşları, məzarlarını, qəbirüstü abidələri də talan edirlər. İşğal dövründə təbiətin incisi olan çinarlıqlar məhv olunur, bu ağaclar kütləvi formada doğranıb aparılır.

Belə ki, işğal nəticəsində ölkəmizə vurulmuş zərər çox böyükdür. Ermənistan tərəfindən Azərbaycan ərazilərinin hərbi işğalı ağır humanitar böhran vəziyyətinin formalaşması, çoxsaylı sosial-iqtisadi obyektlərin dağıdılması və ölkə iqtisadiyyatına ziyanların vurulması ilə bərabər, Azərbaycan xalqının tarixi abidələrinə böyük zərbədir. Bu abidələrin dağıdılması nəticəsində Azərbaycan xalqına dəymiş ziyanın miqdarını müəyyən etmək mümkün deyil. Talan və dağıdılmış tarixi abidələr təkcə Azərbaycanın deyil, həm də sivilizasiyanın çox qiymətli mədəniyyət abidələri idi.

Dəhşətli faktları nəzərə alsaq, ümumən hüquq və irsin qorunması ölkəmizdə ən mühüm sahələrdən biridir. Beləliklə, Azərbaycan 1993-cü ildə Haaqa Konvensiyasının Birinci Protokoluna, 2000-ci ildə isə İkinci Protokola qoşulub. Hərbi münaqişələr zamanı Konvensiya iştirakçı dövlətləri öz ərazisində və eyni zamanda düşmənin ərazisində dövlətin nəzarətində olan mədəni sərvətləri, incəsənəti, memarlığı, tarixi abidələri, arxeoloji abidələri, daşınar və daşınmaz əmlakı mühafizə etməyi öhdəsinə götürür.

Milli qanunvericiliyə gəlincə, Konstitusiyada təsbit olunmuş vətəndaşların vəzifələri arasında mədəniyyət abidələrinin mühafizəsi ilə bağlı müddəaların yer alması, “tarix və abidələrin mühafizəsi hər bir insanın borcudur” ifadəsinin yer alması vacibdir. Xalqın milli irsi olan mədəniyyət abidələrinin mühafizəsi, onların öyrənilməsi və istifadəsi ilə bağlı münasibətlərin tənzimlənməsi dövlətin və beynəlxalq təşkilatların diqqət mərkəzində olan məsələlərdəndir.

Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzünün nəticələri təkcə Qarabağ bölgəsinin və ona bitişik yeddi rayonun işğalı, insanların qaçqın və məcburi köçkünə çevrilməsi ilə məhdudlaşmır, həm də Azərbaycanın mədəniyyətinə, tarixinə və dini dəyərlərinə aiddir.

Azərbaycan ərazisinin 20 faizinin işğalı nəticəsində Azərbaycan vətəndaşı dünyasını dəyişib, nəticədə o, müxtəlif dərəcəli əlil olub. Eyni zamanda, təcavüz nəticəsində minlərlə vətəndaş hüquq və azadlıqlarından məhrum edilib, məcburi köçkün düşüb, humanitar fəvqəladə vəziyyət yaranıb, minlərlə azərbaycanlı itkin düşüb.

2014-cü ilin əvvəlindən başladığı aktivliyin nəticəsi kimi Ekologiya Nazirliyinin İşçi Qrupunun hesabatı ermənilərin işğal etdiyi bölgələrimizdə ölkəmizə dəyən ziyanın beynəlxalq təşkilatlara və dünya ictimaiyyəti çatdırılması üçün sübutdur. Hesabatda təbii sərvətlər, ətraf mühit, eyni zamanda onların düzgün qiymətləndirilməsi üsulları, zərərlərin ödənilməsinin beynəlxalq səviyyədə hüquqi şərtləri, itkilərin müəyyən olunmasının metodoloji əsasları barədə aparılan araşdırmalar, elmi əsaslarla qiymətləndirilmişdir. Altı əsas sahə - faydalı qazıntı yataqlarının talanı, torpaqların sıradan çıxardılması, meşələrin məhv edilməsi, su

anbarları, su və ətraf mühitə vurulan ekoloji zərərlər, o cümlədən mənəvi-ekoloji ziyanlar müəyyən edilmiş və 30 illik işğal dövrünü əhatələməklə ümumilikdə 285 milyard dollar çərçivəsində qiymətləndirilmişdir.

Ermənistanın Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı qanunsuz hərəkətləri nəticəsində ölkəyə dəymiş ziyanın bərpası şəklində kompensasiyası bütün işğal olunmuş Azərbaycan ərazilərinin qaytarılmasını, habelə əsir götürülmüş azərbaycanlıların azad edilməsini, onların insan hüquqlarının qorunmasını əhatə edir.

1.2. Dağıdılmış sənaye müəssisəsinin bərpa edilməsinə investisiya qoyuluşunun iqtisadi mahiyyəti və təsnifatı

Müalicə-rekreasiya prosedurları ilə məşhur olan İstisu kurort-sanatoriya kompleksi 1993-cü ildən işğal altında olan Kəlbəcər payonunun İstisu qəsəbəsində bənzərsiz mineral suyu olan çoxsaylı İstisu bulaqlarının ətrafında 1928-ci ildə tikilmişdir. Sanatoriyadan 12 km aşağıda, Tərtər çayının sağ sahilində sərt qayalıq dağ yamaclarının ətəyində olan belə bulaqlardan birinin üzərində İstisu mineral sular zavodu inşa edilmişdir. İşğaldan əvvəl bu zavodda 0,5 litrlik şüşə butulkalara doldurulan mineral sular “İstisu” ticarət markası ilə ölkəmizin və Sovetlər İttifaqının çoxsaylı ticarət və ictimai iaşə təşkilatlarına göndərilirdi.

İstisu sanatoriyası Kəlbəcərin qərb hissəsində, Dəlidağ silsiləsinin qərb hissəsində gözəl mənzərəli dağ yamaclarında, dəniz səviyyəsindən 2200-2300 metr yüksəklikdə olan alp çəmənliklərində salınmış şəhər tipli qəsəbədə yerləşir. İstisu mineral bulaqları 1138-ci ildə baş vermiş güclü zəlzələ zamanı yerin qabarması və çatlaması nəticəsində əmələ gəlmişdir. Kimyəvi tərkibinə və fiziki xassələrinə görə bu sular dünyaca məşhur Karlovi Varı bulaqlarına (Çexiya) bənzəyir və bir çox başqa parametrlərə görə dünyada analoqu yoxdur.

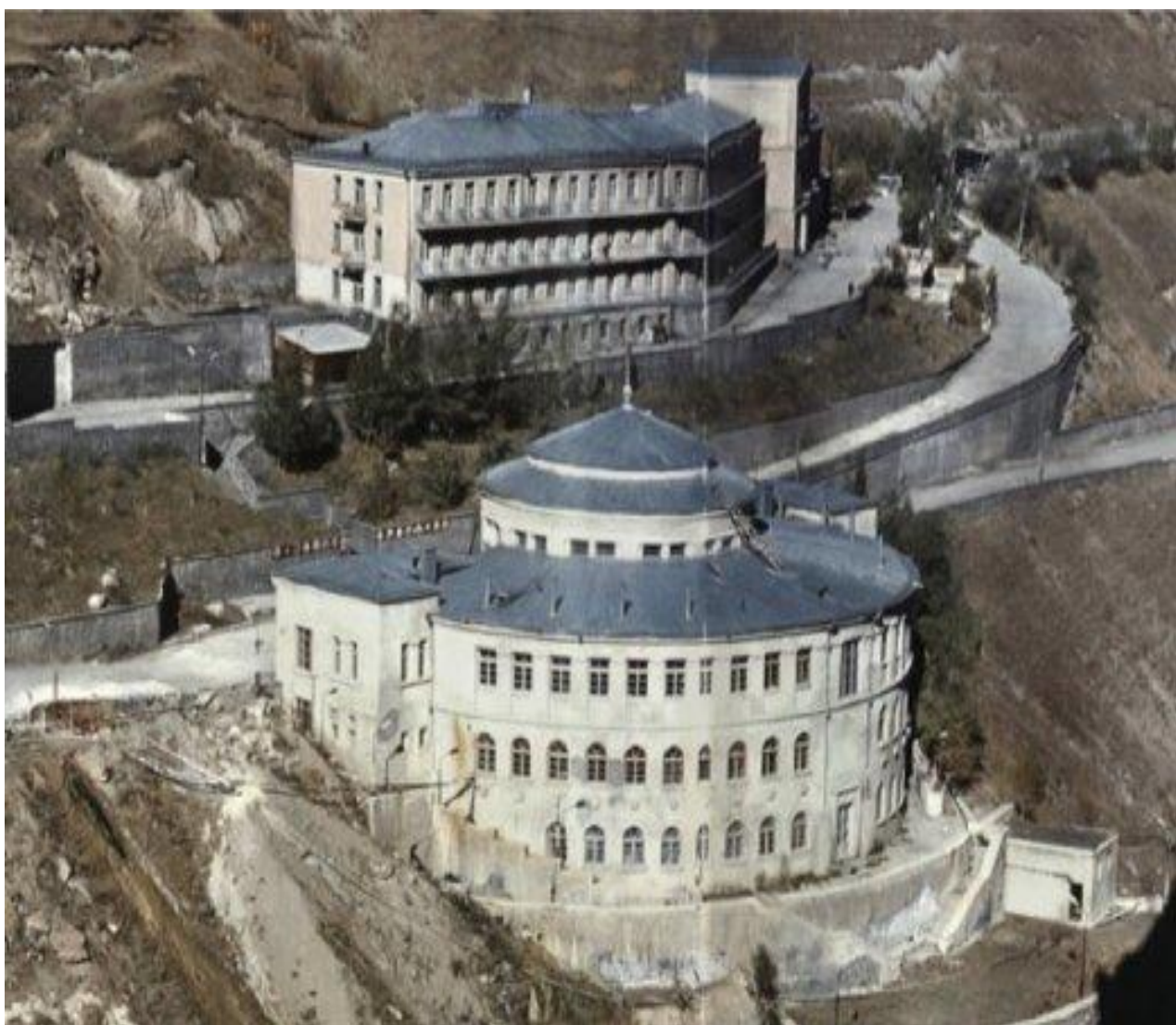
İsti suyun temperaturu 58,8 0C dərəcədir. 1 litr suyun tərkibi, mineralların ümumi miqdarı 6,7 qrama çatır, litium, brom, yod, arsen, fosfor, sink, mis, nikel, maqnezium, dəmir və s. kimyəvi maddələrlə zəngin olduğunu göstərir. Bu

mənbələrdən birində hündürlüyü 8 metrə çatan fəvvarə var. İstilik mənbələrindən hər il 3 milyard 963 mln. litr su çıxır. Su təchizatı sexlərinin istehsal-buraxılış həcmi cəmi 22 milyon litrdir. Qalan 3 milyard 941 milyon 316 min litr su çaylara axır. İstisu mineral bulaq suyu hipertermik, karbonlu, hidrokarbonat-xlorid-sulfat-natriumludur. İstisunun mineral bulaqları 12 aktiv bulaqdan ibarətdir. 1 nömrəli quyudan suyun kimyəvi tərkibi: $M_{4,9} HCO_3S_3$. $C_{134} SO_{41} T_{61}$ dərəcə C-dir. Na_{75} . Ca_{14} . İstisuda mədə-bağırsaq traktının xəstəlikləri, metabolik pozğunluqlar, sinir sistemi, dayaq-hərəkət sistemi, ginekoloji və uroloji xəstəlikləri olan xəstələri müalicə etmək olar.

Kəlbəcər rayonu ərazisində yerləşən İstisunun mineral suları əlverişli qaz-kimyəvi tərkibi, yüksək temperaturu və böyük təbii sərvətləri ilə xüsusilə seçilir. Onun suları insanın həm xarici, həm də daxili xəstəliklərini sağaltmağa qadirdir. 1980-ci illərdə İstisu bulağında böyük kurort və mineral su qablaşdırma zavodu tikilib. Zavod gündə 800 min litr su istehsal edirdi. Zavod işğal zamanı dağıdılıb və onun bərpasına sərmayə qoymaq lazımdır.

İstisu mineral sular zavodunun işğaldan əvvəlki və sonrakı vəziyyəti aşağıdakı şəkillərdə verilmişdir (Şəkil 1 və 2).

Şakil 1: İstisu mineral sular zavodu işğaldan əvvəl

Mənbə: <https://modern.az/az/news/263863/kelbeceri-dunyaya-tanidan-istisu->

Şəkil 2: İstisu mineral sudoldurma zavodunun erməni işğalından sonra görünüşü

Mənbə:

https://az.wikipedia.org/wiki/Fayl:A%C5%9Fa%C4%9F%C4%B1_istisu,_Mineral_sudoldurma_zavodu_erm%C9%99ni_i%C5%9F%C4%9F%C4%B1ndan_sonra.jpg

Şəkil 2 -də İstisu mineral sudoldurma zavodunun erməni işğalından sonrakı vəziyyətidir. Şəkildə görüldüyü kimi zavod tamamilə dağıdılmış, yararsız vəziyyətdədir, zavodun yenidən bərpası üçün görünən dirəklər də sökülməli, yeri düzəldilməli, ərazisi daha da genişləndirilməli, müasirləşdirilməli və zavod yenidən tikilməlidir.

İnvestisiyalar real kapitala qoyulan investisiyalardır. Yəni pul, qiymətli kağızlar, kreditlər, daşınar və daşınmaz əmlak, əqli mülkiyyət və s. sahələrə qoyulan vəsaitlər şəklində özünü göstərir. Kapitala investisiya və bu kapitalın qaytarılması. Subyektlər birbaşa dövlətin maraqlarına xidmət edən investisiyalar vasitəsilə həyata keçirilir. İnvestisiyaların mahiyyəti müxtəlif üsullarla xarakterizə olunur. Beləliklə, mühasibat uçotu baxımından, iqtisadi baxımdan hər bir aktiv həm real kapitalı, həm də maliyyəni əhatə edir. Real kapitala uyğun hərəkət edən investisiyalar qeyri-maliyyə aktivləri və ya kapital formaları kimi çıxış edir. Kapital qoyuluşları real

kapitalda əsas fondların təkrar istehsalına yönəldilir, yəni investisiyalar bilavasitə əsas fondların təkrar istehsalına və yaradılmasına yönəldilir.

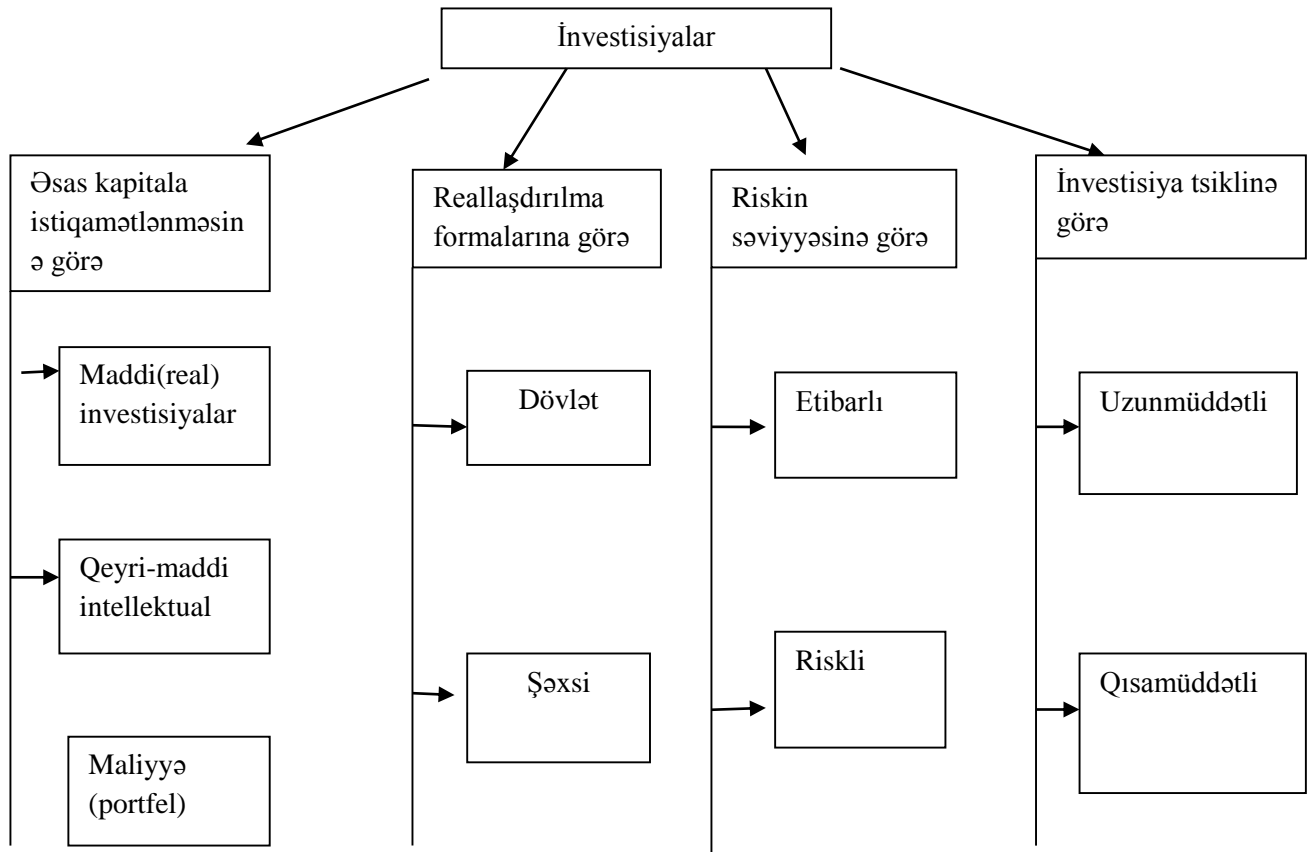
Maliyyə kapitalına istiqamətlənən investisiyalara gəldikdə kreditlər və qiymətli kağızlar olaraq çıxış edir. Beləliklə, investisiya fəaliyyəti müxtəlif formalarda olur:

- borc götürülmüş vəsaitlər hesabına;
- investorun öz vəsaiti hesabına;
- büdcə və büdcədən kənar vəsaitlər hesabına;
- borc götürülmüş vəsaitlər hesabına.

Müasir dövrdə investisiyalar elmi cəhətdən fərqli meyarlara görə təsnif edilir.

Təsnifat belə görünür:

Cədvəl 1: Müxtəlif meyarlar üzrə investisiyaların təsnifat cədvəli

Mənbə: Araşdırılan materialları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

İnvestisiya fəaliyyəti hüququ dedikdə, sosial fayda əldə etmək məqsədilə sahibkarlıq və digər fəaliyyətlərə qoyulan gəlir və ya maliyyə vəsaitləri nəzərdə tutulur.

Ölkədə bəzi tikinti işləri ancaq özəl sektora düşür. Özəl sektor tikintiyə milyonlarla sərmayə qoyur. Bu investisiya yerli investisiya və xarici mənbələr hesabına həyata keçirilir. İnvestisiya növlərinə görə:

- a. çoxillik əkinlərin salınmasına və becərilməsinə məsrəflərə;
- b. layihə-axtarış işləri;
- c. tikinti-quraşdırma işlərinə qoyulan məsrəflərə, quraşdırma tələb edən yaxud etməyən maşın və avadanlıqların, inventar və alətlərin gətirilməsinə məsrəflər;
- d. obyektlərin inventar dəyərində aid edilən sair kapital qoyuluşu məsrəflərə bölünür.

Bu işi texnika ilə təchiz edilmiş ali təhsilli insanlardan ibarət ixtisaslaşmış tikinti təşkilatları görür. İstənilən podratçı təşkilatın işini yerinə yetirmək üçün yeni subpodratçılar işə götürülə bilər. Bu halda onun subpodratçıları baş podratçılara çevrilirlər.

Tikinti müqaviləsi əsasında podratçı sifarişçidən mövcud işlərin həcmi, materiallarını, digər tələblərini və dəyərini göstərən texniki sənədləri alır. Beləliklə, texniki sənədlər və onların məzmununun strukturu müqavilənin özündə müəyyən edilməlidir. Tikinti sahəsindəki bütün işlər sənədlərə uyğun olaraq ciddi şəkildə aparılmalıdır. Texniki sənədlərin dəqiq məqsədi podratçı tərəfindən yerinə yetiriləcək işlərin həcmi müəyyən etmək və işin keyfiyyət tələblərinə cavab verdiyini göstərməkdir.

Bu üsuldən istifadə edilərkən təmir və tikinti işləri podratçı tərəfindən həyata keçirilir və başa çatdıqdan sonra istifadəçiyə təhvil verilir. Ezzo Mineral Sular Zavodunun bərpası prosesində Regional Bərpa Agentliyi, Kəlbazar Rayon İcra Hakimiyyəti və ya zavod müstəqillik əldə etdikdən sonra yaradılmış yeni bərpa olunmuş rəhbərlik sifarişçi təşkilat kimi qəbul edilə bilər. Baxım prosesində üç təşkilat təsnifat ittifaqı və tabeliyindədir və onlar müştəri təşkilatı kimi birlikdə işləyə bilərlər.

Təşkilat tərəfindən bu növ profilaktik işlərin hesablanması baxımından mühüm məsələ ondan ibarətdir ki, zavodun texniki xidmət prosesində aparılan bütün işlər, eyni zamanda baş verən bütün təsərrüfat əməliyyatları, istehsal prosesi və quraşdırma işləri eyni vaxtda aparılır.

Podratçının gördüyü işləri əks etdirməlidir. Burada material ehtiyatlarının tədarükü, maşın və avadanlıqların istismarı, materialların istehsala buraxılması, əməyin maya dəyəri, hesabat dövrünün sonunda görülən işlərin həcmnin qiymətləndirilməsi və qəbulu və digər bu kimi istehsal prosesləri əks etdirilir. Podratçı ilə sifarişçi arasında bağlanmış müqaviləyə əsasən, həmin müqavilənin şərtlərinə uyğun olaraq sifarişçi tərəfindən yerinə yetirilən iş sifarişçi tərəfindən yerinə yetirilən və ya alınan investisiya əməliyyatı kimi qəbul edilir və indi tikinti layihəsinin investisiyası adlanır. Bura təmir işləri, tikinti işləri və podratçı tərəfindən verilən avadanlıqlar üçün pul daxildir.

Tikinti investisiyalarını tənzimləmək üçün müxtəlif tənzimləmə üsullarından istifadə edilməlidir. Bu iqtisadi mexanizmlərə əsasən aşağıdakıları qeyd edə bilərik:

- vergitutma obyektlərinin və subyektlərinin, güzəştlərinin fərqləndirildiyi vergi sisteminin tətbiqi;
- ayrı-ayrı sahə və istehsalatların təkmilləşdirilməsi üçün subvensiya, subsidiya borclarının verilməsi;
- dövlətin bu sektorda xüsusi standartlarının yaranması;
- mülkiyyətin özəlləşdirilməsi və dövlətsizləşdirilməsi;
- tikinti sahəsində mövcud olan firmaların rəqabət şəraitinin sağlam formada təmin olunması üçün antiinhisar fəaliyyətlərinin görülməsi;
- müxtəlif təbii resurslardan və ehtiyatlardan istifadənin müəyyən edilməsi;
- bu sahədə qiymətdoyma siyasətinin icra olunması;
- həyata keçirilən investisiya layihələrinin ekspertizasının həyata keçirilməsi.

Ötən ilki müharibədə geri qaytarılmış ərazilərə yüz minlərlə vətəndaşın köçürülməsinə hazırlıq məqsədilə Azərbaycan yeni inkişaf konsepsiyasını qəbul edib: “ağıllı kəndlər”. Konsepsiya bütün dünyada populyarlıq qazandı: o, kiçik kənd

icmalarını iqtisadi inkişafı maksimuma çatdırmaq üçün rəqəmsal rabitə, avtomatlaşdırma və bərpa edilən enerji kimi ən son texnologiyalardan istifadə etməyə çağırır. Azərbaycan hökuməti hələ müharibədən əvvəl də konsepsiyaya diqqətlə baxırdı: Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019-2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramında iki pilot “ağıllı kənd”in yaradılması öz əksini tapmışdı.

Prezident İlham Əliyev fevral ayında ilk “ağıllı kənd” layihəsinin Zəngilan rayonunun Ağalı rayonunun Üçüncü kəndində həyata keçiriləcəyini bildirmişdi. Sentyabrda Türkiyə mətbuatına müsahibə verən Əliyev ilk köçkünlərin “bu ilin sonu və ya gələn ilin əvvəlində” Zəngilan rayonundakı pilot “ağıllı kənd”ə qayıdacaqlarını desə də, hansı kəndi nəzərdə tutduğunu qeyd etməyib. O, oktyabrın 17-də Füzuli rayonunda “ağıllı kənd”in tikintisinə də rəsmən start verib.

Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi izah edib ki, “ağıllı kəndlər”də “müasir texnologiyalar, birgə idarəetmə və nəzarət”ə əsaslanan kənd təsərrüfatı təcrübələri tətbiq olunacaq, lakin bu konsepsiya tək-cə bununla məhdudlaşmır. “Konsepsiyaya ağıllı küçə işıqlandırması, istiyə və soyuğa davamlı ekoloji evlərin tikintisi, məişət tullantılarının utilizasiyası, su elektrik stansiyalarının və günəş paneli stansiyalarının quraşdırılması, bioqazdan istifadə daxildir”.

Təkcə bu il hakimiyyət “ağıllı şəhər və kəndlərin tikintisinə 1,3 milyard dollar xərcləyəcək”, Prezident cənab İlham Əliyev BMT Baş Assambleyasının sentyabr iclasında bildirib. Dövlətə bağlı Azərbaycan mediası avtomatlaşdırmanın insan əməyinə ehtiyacı azaldacağına dair hökumətin tezislərini təkrarlayaraq ağıllı kənd konsepsiyasını geniş şəkildə işıqlandırdı. Lakin analitiklər hökumətin bu konsepsiyaya həvəs göstərməsinin haqlı olub-olmaması ilə bağlı fikir ayrılığına düşümlər.

İqtisadçı və müxalif siyasətçi Qubad İbadoğlunun fikrincə, hökumət “ağıllı kəndlər” əvəzinə “şəffaf kəndlər” və ya “hesabatlı bələdiyyələr” kimi layihələr həyata keçirə bilərdi. “Amma bu halda korrupsionerlər və iş adamları ayrılan pulları öz nəzarətlərinə götürüb, ancaq zorakılıq imitasiya ilə məşğul olacaqlar”, - deyər

Q.İbadoğlu yerli “Toplum TV” qəzetinə bildirib. “Onda belə çıxır ki, ağıllı kəndləri idarə edəcək nə ağıllı insanlar, nə də ağıllı hökumət var.

Qarabağın kənd ərazilərinin abadlaşdırılması ilə bağlı hökumətin daha bir təşəbbüsü - “aqruparklar” sisteminin genişləndirilməsi tənqidçilərin diqqətini cəlb edib. Aqruparklar Azərbaycanda ilk dəfə 2012-ci ildə yaranmış, dövlət tərəfindən dəstəklənən iri aqrar-sənaye müəssisələridir. O vaxtdan indiyədək ölkədə 49 aqrupark yaradılıb. Belə ki, Turan müstəqil informasiya agentliyinin bu yaxınlarda apardığı jurnalist araşdırması nəticəsində 38 belə müəssisənin sahibi müəyyən edilib ki, onların da əksəriyyəti hökumətlə əlaqəsi olan iş adamlarıdır. Aqruparkların ən böyük operatoru Azərbaycanın bütün ərazisində doqquz aqruparka sahib olan “Paşa Holding” olub. İbadoğlu Eurasianet-ə bildirib ki, Azərbaycandakı aqruparklar “davamlı biznesdir, çünki hökumət bütün lazımı infrastrukturu yaradır və onların fəaliyyəti üçün subsidiyalar verir”. Turan agentliyi onu da üzə çıxarıb ki, iki aqrupark Qarabağda, Suqovuşanda və Həkəridə yerləşir, lakin onların sahiblərini müəyyən etməyib.

Hökumət Qarabağda aqruparkların salınmasında maraqlı olduğunu ötən ilki müharibənin bitməsindən az sonra elan etdi. Mart ayında İqtisadiyyat Nazirliyi “Space TV” dövlət telekanalına bildirib ki, “azad olunmuş ərazilərdə aqruparkların yaradılması” imkanlarını öyrənir və təkliflər hazırlanır.

Sonradan heç bir təfərrüat açıqlanmasa da, Əliyevin bu ay Cəbrayıl rayonuna səfəri zamanı prezidentə 50 hektarlıq yeni aqrupark barədə məlumat verilib. Q.İbadoğlunun sözlərinə görə, işğal olunmuş ərazilərdəki aqruparkların da nüfuzlu şəxslərin nəzarətində olması ehtimalı var. “Prioritet hakim ailəyə xüsusi sədaqət nümayiş etdirən insanlardır və Qarabağ da istisna olmayacaq”.

Bu arada, digər analitiklər hökumətin inkişaf modelinin potensial effektivliyini vurğulayırlar. “Ağıllı kənd” sistemi Qarabağda bütün dövlət xidmətlərini vahid mərkəzləşdirilmiş sistem çərçivəsində birləşdirməyə imkan verəcək, iqtisadçı ekspert Elmir Səfərli bildirib. “Bu da eyni zamanda regionda ən yaxşı texnoloji layihələrin həyata keçirilməsinə imkan verəcək ki, bu da gələcəkdə Qarabağa investisiya axınının stimullaşdırılmasında xüsusi rol oynayacaq”.

Azərbaycan “ağıllı kənd” konsepsiyasının (və müvafiq smart şəhər konsepsiyasının) həyata keçirilməsində problemlərlə üzləşdiyi halda, Qarabağ təcrübə üçün ideal yerdir, - şəhərşünas Anar Vəliyev Bakı Elmi-Tədqiqat İnstitutu üçün məqaləsində yazır. “Bütün ərazi dağıdılıb, indi heç bir infrastruktur yoxdur. Bu baxımdan, onu sıfırdan qurmaq lazım gələcək və müəyyən növ yenilikləri tətbiq etmək lazımdır, deyə o yazıb. “İlk öncə əhalinin ehtiyac və tələbləri nəzərə alınmalıdır”. Digər bir amil potensial geri qayıdanların bu təşəbbüsə münasibətidir, onların çoxu kiçik kənd təsərrüfatının “ağıllı” deyil, əvvəlki formalarını böyük məmnuniyyətlə xatırlayır.

1.3. İnvestisiya qoyuluşlarının uçotunun normativ və hüquqi əsasları

İnvestisiyaların uçotunun hüquqi əsasını Mühəsibat Uçotu Qanunu təşkil edir. Qanunun 3-cü maddəsində mühəsibat uçotu subyektlərinin bu Qanunun tələblərinə uyğun olaraq mühəsibat uçotu aparmaq öhdəliyi, 4-cü maddəsində isə müvafiq mühəsibat uçotu subyektlərində beynəlxalq standartların hansı növlərinin tətbiq edilməsi barədə zəruri müddəalar öz əksini tapmışdır (Qanun. , 2018). 4 may 2018-ci il tarixli Qanuna edilən dəyişikliklərdən sonra ölkəmizdə Milli Mühəsibat Uçotu Standartlarının tətbiqi dayandırılmış və onların əvəzinə tam tətbiqi üçün müvafiq beynəlxalq standartlar qəbul edilmişdir. Bu əsasda Maliyyə Nazirliyinin Kollegiyasının 30 yanvar 2017-ci il tarixli Q-01 nömrəli Qərarında müvafiq dəyişikliklər edilib və 1 №-li İHM-in cari uçot strukturunun hesablar planı həmin Qanunla təsdiq edilmiş uçot qaydalarına keçirilib.

Xarici investisiyalı və ya sahibkarlıq subyektləri Azərbaycan Respublikasında qeydiyyatdan keçməli və hazırda hüquqi statusa malik olmalıdırlar. Xarici sərmayə yalnız təbii fəlakətlər və digər fəvqəladə hallar zamanı axtarıla bilər. Köçürülmə ilə bağlı qərar Nazirlər Kabineti tərəfindən verilir. İstənilən halda, investor gecikmədən kompensasiya alır. Qanunvericilik xarici investitorlara qazanclarını və ya kompensasiyalarını istənilən valyutada xaricə köçürməyə imkan verir. Xarici investorların Azərbaycan Respublikasının ərazisində torpaq və digər təbii

sərvətlərdən istifadə etmək və qorumaq hüququ vardır. Qanunvericilik torpağın Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı olmayan şəxslərə satılmasını qadağan edir. Xarici investorlar faydalı qazıntıların kəşfiyyatı və işlənməsi hüquqlarını parlament tərəfindən təsdiq edilmiş hökumət sazişləri əsasında həyata keçirirlər. Azərbaycanda özəlləşdirmədə xarici investorlar iştirak edə bilər. Özəlləşdirmə zamanı xarici investisiyalı müəssisələr aşağıdakılar hesab edilir:

- 1) Xarici investorlar vasitəsilə tam özəlləşdirilmiş müəssisələr;
- 2) Nizamnamə kapitalında 25%-dən çox xarici investorların iştirak etdiyi birgə müəssisələr.

Ölkəmiz iqtisadi inkişafın elə bir səviyyəsinə çatmışdır ki, əsas problem təkcə milli iqtisadiyyata qoyulan investisiyaların ümumi kəmiyyət artımı deyil, həm də onların texniki, sahə, istehsal infrastrukturunun təkmilləşdirilməsində və səmərəliliyin artırılmasında iştirakıdır. Bu, yaxın və uzaq gələcəkdə investisiya prosesində istifadə olunan dövlət resurslarının və investisiyaların çoxaldılması mexanizmlərinin qarşılıqlı təsirinə gətirib çıxarır ki, bu da ümumilikdə investisiya və innovasiyalara tələbatı artırır.

Mühasibat uçotunun beynəlxalq və milli standartlarında investisiyanın təsnifatlaşdırılması eynidir, həmçinin investisiya qiymətləndirilməsi standartlarda müxtəlifdir. Beynəlxalq Standartlarına əsasən investisiya hesabatlarında qazanılması ilə əlaqədar çəkilən kapitallaşdırılmış məsrəflərin faktiki alış qiyməti ilə bərabər olur. İlk növbədə Beynəlxalq Standartları alış dəyəri nisbətən aşağı olan investisiyaları və ya investisiyanın xarakterindən əlaqəli olaraq, onların yenidən qiymətləndirmə formasını düzgün nəzərə almağı özlüyündə tələb edir. Beynəlxalq Standartlara uzunmüddətli investisiyaların bazar dəyəri endikdə, investisiyanın balans dəyəri azalmaya müvafiq olaraq azalır. Belə ki, uzunmüddətli investisiyaların dəyərinin azalması gəlir və zərər hesabatında özünü göstərir. Uzunmüddətli investisiyaların yenidən qiymətləndirilməsi balans dəyərinin çoxaldılmasının yenidən qiymətləndirmənin nəticəsi kimi investisiya dəyərinin artırılması kapital hesabına əlavə etmək lazımdır. Uzunmüddətli investisiyaların qiymətləndirilməsi

onların bazar dəyərinin təyin edilməsi üçün tətbiq olunur. Bazar dəyəri satıcı və alıcı arasında gizli iqtisadi münasibətdən əldə edilən investisiya dəyərinin cəmidir.

İstehlakçıların maliyyə hesabatlarını başa düşə bilməsi üçün təşkilatın tikintiyə, torpaq sahəsinə və avadanlıqlara qoyduğu investisiyalardakı dəyişikliklər haqqında məlumat torpaq, tikili və avadanlıq hesablamaları üçün standartların müəyyən edilməsində istifadə olunur. Standart avadanlıqların identifikasiyası, köhnəlmə və bağışlanma qiymətlərinin müəyyən edilməsi və nasazlıq nəticəsində yaranan zərərlərin müəyyən edilməsi kimi məsələləri əhatə edir.

Standart formaları təqdim olunmayan təsərrüfat fəaliyyəti faktlarının qeydə alınması üçün zəruri olan ilkin uçot sənədlərinin formaları təşkilat tərəfindən “Mühasibat uçotu haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun tələblərinə uyğun olaraq müstəqil şəkildə hazırlanır. Onlar qanuni qüvvəyə malikdir və aşağıdakı məcburi təfərrüatları ehtiva edir:

- sənədi tərtib edən təşkilatın adı, bu da öz növbəsində sənədin konkret təşkilata mənsubluğunu müəyyən etməyə imkan verəcək;

- təsərrüfat əməliyyatının maliyyə-iqtisadi məzmununu əks etdirən sənədin adı.

Qeyd etmək lazımdır ki, sənəd təşkilatın özündə işlənib hazırlanıb və uçot siyasətində göstərilibsə, onun forma kodu olmaya bilər, lakin sənəd avtomatik işlənirsə olmalıdır.

Uçot siyasətini iki növə bölmək olar: effektiv və formal. Effektiv uçot siyasəti öz növbəsində müəssisənin inkişaf strategiyasına uyğun gələn və mövcud qanunvericiliyə uyğun olaraq mühasibat uçotu sisteminin fəaliyyətindən maksimum mümkün effekt əldə etməyə kömək edən mühasibat uçotu üsulları, prinsipləri və qaydaları məcburidir. Bu zaman effekt dedikdə, mühasibat uçotu sisteminə həvalə edilmiş müəyyən vəzifələrin həlli yolları və məqsədlərə nail olmaq başa düşülməlidir.

Qeyd edək ki, müəssisə dövriyyəsindən asılı olaraq sadələşdirilmiş sistem üzrə gəlir vergisinin ödəyicisi və vergi ödəyicisi ola bilər. “Sadələşdirilmiş verginin ödəyiciləri istənilən ay ərzində vergi tutulan əməliyyatların həcmi 200.000 manatdan çox olmayan şəxslərdir”. Tətbiq olunan vergi rejimindən asılı olaraq şirkət

ƏDV ödəyicisi ola və ya olmaya bilər. DMX-nin 219-cu maddəsinə uyğun olaraq “Sadələşdirilmiş vergini ödəyən hüquqi şəxs ƏDV-nin, habelə gəlir vergisinin və əmlak vergisinin ödəyicisi deyil, fiziki şəxsdir (o cümlədən hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirən fiziki şəxs). Müəssisənin uçot siyasətini formalaşdırarkən tətbiq olunan vergi rejimini nəzərə almaq lazımdır.

Sənədin tərtib edildiyi andan arxivə təqdim edilməsi anına qədər iş axını adlanan müəyyən bir yoldan keçir. İş prosesinin aşağıdakı mərhələləri sadalanmalıdır: sənədin tərtib edilməsi, sənədin mühasibatlıq şöbəsi tərəfindən qəbulu, sənədin mühasibat uçotu sistemində qeydiyyatla alınması və sənədin arxivə təhvil verilməsidir. Düzgün təşkil edilmiş iş axınının əsas vəzifəsi sənədlərin hərəkətini sürətləndirməkdir və iş axınının düzgün ideyası mühasibatlıq şöbəsində lazımi işçilərin sayını müəyyən etməyə, işçilərin işini normalaşdırmaq üçün əsas olmağa imkan verir. İşin aparılması qaydalarının tərtib edilməsində məqsəd mühasibat uçotu sistemində ilkin sənədlərin yaradılması, nəzarəti və istifadəsi üzrə işlərin sadələşdirilməsi və mühasibat məlumatlarının formalaşdırılmasının vaxtında aparılmasıdır. İş axını cədvəli bütün mühasibat işlərinin təkmilləşdirilməsinə kömək edir, sənədlərin işlənməsi və hərəkətinin səmərəliliyinin artırılmasına, habelə mühasibat uçotunun nəzarət funksiyalarının gücləndirilməsinə kömək edir ki, bu da öz növbəsində mühasibat xidmətinin keyfiyyətinə təsir göstərir.

Mühasibat uçotu siyasətində təsdiq edilmiş sənəd dövriyyəsi sistemi aşağıdakı məsələləri tənzimləyir:

- ilkin uçot sənədlərinin yaradılacağı prosedur;
- ilkin uçot sənədlərinin blanklarının düzgün doldurulmasına nəzarət;
- ilkin uçot sənədlərinin mühasibatlığa verilməsi şərtləri;
- ilkin mühasibat sənədlərinin arxivə verilmə qaydası.

Sənəd axını üçün ümumi tələblərə aşağıdakılar daxildir:

- ilkin sənədin qeydiyyat tələblərinə uyğun olaraq təsərrüfat əməliyyatlarının aparıldığı vaxtda hazırlanması;
- mühasibat uçotunun işlənməsi üçün vaxtında və tam çatdırılmasına nəzarət etmək məqsədilə sənədlərin mühasibatlığa verilməsi;

- qeydiyyatın tamlığı və düzgün aparılması, tələb olunan rekvizitlərin doldurulması tələblərinə uyğun formada;
- artıq qəbul edilmiş ilkin sənədlərin mühasibatlıq şöbəsi tərəfindən yoxlanılması;
- mahiyyətə təsərrüfat əməliyyatlarının qanuniliyi, sənədlərin ayrı-ayrı göstəricilərinin məntiqi əlaqələndirilməsi, habelə arifmetik hesablamaların düzgün aparılması tələblərinə uyğun olaraq;
- sənədlərin işlənməsi;
- qiymət;
- oxşar sənədlərin iqtisadi məzmununa görə qruplaşdırılması;
- sənədin məzmunundan irəli gələn ayrı-ayrı əməliyyatlar üzrə hesabların müxabirləşməsinin ilkin mühasibat uçotu sənədində göstəricisi olan hesabın verilməsi.

Bu zaman effekt dedikdə, mühasibat uçotu sisteminə həvalə edilmiş müəyyən vəzifələrin həlli yolları və məqsədlərə nail olmaq başa düşülməlidir. Mühasibat uçotunun təşkilati spesifik formasının seçilməsi uçot prosesinin rasionallaşdırılmasında çox mühüm amildir. Üstəlik qeyd etmək lazımdır ki, kompüterlərin mühasibat uçotunun texnoloji prosesinə geniş tətbiqindən əvvəl mərkəzləşdirilmiş mühasibat idarələrinin yaradılması daha məqsədəuyğun hesab edilirdi, halbuki hazırda mühasibat uçotunun qeyri-mərkəzləşdirilməsi tendensiyası müşahidə olunur. Əsas səbəb mühasibin iş yerinin avtomatlaşdırılmasıdır. Digər amillər mühasibat işlərinin həcmi, işçi heyətinin sayı, ehtiyatların və hazır məhsulların nomenklaturası, tədarükçülərin və alıcıların sayı və s. Bu amillər əvvəlkilərlə müqayisədə əhəmiyyətini itirir.

Bununla əlaqədar olaraq, mühasibat uçotu işçilərinin vəzifə öhdəlikləri onların iş yükünün dərəcəsindən, mühasibat məlumatlarının birbaşa və nəzarət sistemində səviyyələr arasında əks əlaqə vasitəsilə ötürülməsi üçün vəsaitlərin və kanalların mövcudluğundan asılı olaraq mütləq yenidən bölüşdürülməlidir. İş axını sxemi bölmələr, şöbələr, anbarlar və ayrı-ayrı ifaçılar kontekstində xüsusi fərdi cədvəllərin hazırlanması ilə tamamlanır. Təşkilatın hər bir struktur bölməsi üçün müəyyən bir iş

həcmi, onların məzmunu, bu bölmədə hazırlanmış daxil olan sənədlərin siyahısı, o cümlədən idarəetmə məqsədləri üçün istifadəsinin məqsədəuyğunluğunun əsaslandırılması, habelə siyahı müəyyən edilir. müvafiq departamentdən, saytdan və s.-dən çıxan sənədləri və bu sənədlərin ünvanlarına və köçürmə vaxtlarına da baxın. Struktur bölmələrinin iş həcmi hər bir podratçının fərdi plan və qrafiklərinin ümumiləşdirilməsi yolu ilə formalaşdırılmalıdır.

Cədvəllərin işlənilib hazırlanması və icrasına, habelə bu cədvəllərlə müəyyən edilmiş zəruri sənədlərin düzgün və vaxtında tərtib edilməsinə və mühasibatlığa verilməsi müddətinə görə məsuliyyəti bu sənədləri dolduran və imzalayan şəxslər daşıyırlar. Öz növbəsində baş mühasib iş qrafikinə əməl olunmasına nəzarəti həyata keçirən mərkəzi fiqur hesab olunur. Onun bu hissədəki göstərişləri bütün icraçılar və müəssisənin struktur bölmələri üçün məcburi hesab olunur.

Sənədlər mühasibat uçotu prosesində istifadə olunduğu üçün arxivə təhvil verilir. Bu iş prosesinin son mərhələsidir.

Uçot siyasətində iki bölmənin nəzərdə tutulması məqsədəuyğundur: təşkilati-texniki və metodoloji.

Mühasibat uçotu siyasətinin formalaşdırılmasına aşağıdakı tələblər qoyulur:

- təsərrüfat həyatının bütün faktlarının uçotda əks olunmasının tamlığı;
- İstisnasız olaraq bütün təsərrüfat həyatı faktlarının mühasibat uçotunda əks etdirilməsinin vaxtında olması;

- ehtiyatlılıq (ehtiyatlılıq və ya mühasibat mühafizəkarlığı), başqa sözlə, şirkət gizli ehtiyatların yaradılmasından qaçaraq mümkün gəlir və aktivlərdən daha çox xərc və öhdəlikləri qəbul edib mühasibat uçotunda əks etdirməyə hazır olmalıdır. Qərb praktikasında, bu tələbə uyğun olaraq, mənfəət və zərərin asimmetrik uçotu adlanan üsuldan istifadə olunur, yəni mənfəət yalnız bir iş əməliyyatı artıq başa çatdıqda uçota alınır və zərər ehtimal edildiyi andan əks oluna bilər. mümkünlüyü yaranır. Buna görə də hesabat dövrünün sonuna qədər xüsusi ehtiyatların, məsələn, şübhəli borclar üçün ehtiyatların yaradılması zəruri olur. Reallıqda belə ehtiyatların yaradılması yalnız maliyyə ilinin sonunda mümkündür. Belə çıxır ki, ehtiyatlılıq (ehtiyat) tələbi tam yerinə yetirilə bilməz;

- məzmunun formadan üstünlüyü o deməkdir ki, müəssisələr üçün təsərrüfat əməliyyatlarını əks etdirərkən hüquqi formaya deyil, onların iqtisadi məzmununa üstünlük verilməlidir;

- mühasibat uçotunda ardıcılıq dedikdə, analitik uçot məlumatlarının hər ayın sonuncu təqvim gününə sintetik uçot hesablarının dövryyəsi və qalıqları və maliyyə hesabatlarının göstəriciləri ilə eyniliyi başa düşülür;

- rasionallıq - onların iş şəraitindən, şirkətin ölçüsündən asılı olaraq rasionel və iqtisadi uçotdur.

Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin Kollegiyası müəssisənin uçot siyasətini hazırlayarkən və təsdiq edərkən ticarət təşkilatlarının hesablar planı əsasında 30 yanvar 2017-ci il tarixli Q-01 qərar cədvəli əsasında iş planı tərtib etməlidir. Bu da öz növbəsində yaratmaq üçün zəruri və kifayət qədər hesabların siyahısını ehtiva edən bütün əməliyyatların tam və etibarlı hesabını əks etdirir. Müəssisənin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq, mövcud qanunvericiliyə uyğun olaraq müstəqil şəkildə hazırlanan əsas sənədlərin formatı qəbul edilir. Müəssisə uçot siyasətini tərtib edərkən öz fəaliyyətinin xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq mühasibat uçotu üzrə Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi və normativ hüquqi prosedurları ilə icazə verilən müxtəlif uçot üsullarından ən yaxşısını seçir.

İnvestisiya işlərinin yüksək səviyyədə audit ekspertizasının aparılması, onların səmərəli yerinə yetirilməsi və səmərəli nəticələrin əldə edilməsi üçün dəqiq və etibarlı məlumat vacibdir. Bu məlumatın əldə edilməsi həm də auditora investisiya əməliyyatlarının tədqiqi üçün zəruri strategiyaların və yoxlama prosedurlarının həyata keçirilməsi üçün adekvat əsas verir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində investisiya mühüm kütləvi istehsal vasitəsidir. Perspektivli iqtisadi institutların inkişafını investisiyalarsız təsəvvür etmək olmaz. Odur ki, auditor müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətini tədqiq etməzdən əvvəl zəruri məlumatlara malik olmalıdır. Bu məlumatları məzmununa, məqsədinə və istiqamətinə görə qruplaşdırmaq olar:

a. İnvestisiya üçün normativ baza haqqında məlumat mənbələri;

b. İnvestisiyaların qeydiyyatı, sənədləşdirilməsi və digər texniki məsələləri ilə bağlı məlumat mənbələri;

c. İnvestisiya üzrə cari biznes əməliyyatlarının uçot məlumatlarının uçotu

d. İnvestisiyalar və onların nəticələri haqqında yekun məlumatları özündə əks etdirən maliyyə hesabatları.

Məlumdur ki, hüquqi baxımdan respublikamızda investisiyaları tənzimləyən 100-dən artıq normativ hüquqi akt və sənədlər mövcuddur. Lakin bu standart hüquqi bazanın əsas məqsədi investorların hüquqlarını qorumaq, maliyyə investisiyalarının sərbəst hərəkəti üçün lazımi şərait yaratmaq, iqtisadiyyatımızın qlobal iqtisadi sistemə inteqrasiyasını təmin etməkdir.

İnvestisiya tənzimləmə bazasının yoxlanılması və sınaqdan keçirilməsi zamanı aşağıdakılar yoxlamanın məqsədi olmalıdır:

- Standart hüquqi prosedurlara uyğun olaraq investisiyaların qeydiyyatı;
- İnvestisiya üçün digər təşkilatlardan borc kapitalının hüquqi statusu;
- Qiymətli kağızlara investisiya qoymaqla mənfəət əldə etmək məqsədilə müəssisənin mülahizəsinə uyğun olaraq maliyyə resurslarından istifadəni rəsmiləşdirmək;

- Standart hüquqi sənədlərin, müxtəlif formada sertifikatların (şəhadətnamələrin) alınmasının hüquqi statusu;

- Maliyyə qoyuluşları və digər aktivlər üzrə faizlər, mənfəətin hüquqi vəziyyəti və mövcud qanunlara uyğun istifadə edilməsi;

- Birgə fəaliyyət haqqında müqavilələrin Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik və prinsiplial məhkəmə icraatının tələblərinə riayət edilməsi;

- İnvestisiya fəaliyyəti ilə bağlı digər qismən sənədlər və s.

İnvestisiya əməliyyatlarının tədqiqi ümumi prosedurlarla yanaşı, xüsusi yanaşma tələb edir. Çünki investisiya öz xarakterinə görə digər iqtisadi fəaliyyətlərdən fərqlənir. Ona görə də təftiş işi üzrə dissertasiya proqramı tərtib edilərkən bir sıra məsələlər nəzərə alınmalıdır. O cümlədən:

- İnvestisiya formaları (qiymətli kağızların alış forması, investisiya üçün maddi və qeyri-maddi aktivlərin bir hissəsinin qeydiyyatı);

- İnvestisiya Bankçılığı Əməliyyatları

- İnvestisiya nəticəsində əldə edilmiş qiymətli kağızların saxlanma şərtləri;

- İnvestisiya nəticəsində əldə edilmiş qiymətli kağızların hərəkəti üzərində forma nəzarəti;
- İnvestisiya gəlirlərinə, onların daxilolmalarına və xərclərinə nəzarəti formalaşdırmaq;
- İnvestisiyalardan əldə edilən nəticələrin bölüşdürülməsi və istifadəsi üzrə təsərrüfat əməliyyatlarının düzgün aparılması və s.

İnvestisiya əməliyyatları mühasibat və maliyyə hesabatlarında əks etdirilməlidir. Auditin tərkib hissələrindən biri onların investisiya əməliyyatlarının vaxtında qeydiyyat və hesabat sənədlərində dəqiq əks olunmasıdır.

Audit zamanı investisiya fondlarının uçotunun vaxtında və düzgün aparılması, investisiya əməliyyatları üzrə mühasibat yazışmalarının tərtib edilməsi, mühasibat uçotu sənədlərinin düzgün doldurulması, investisiya nəticələrinin (gəlir və mənfəətin) dəqiq hesablanması, bölüşdürülməsi və istifadəsi mütləqdir.

Auditdə konkret investisiya məsələlərinin araşdırılması proseduru aşağıdakı prosedurlardan ibarətdir. Birincisi, müəssisə və təşkilatlara faktiki investisiya qoyuluşunu təsdiq edən hüquqi sənədlər (xitam verilmiş müqavilələr, tədarük aktı, müqavilə protokolu, birgə fəaliyyət haqqında müqavilə) bu sahədə müvafiq standart məhkəmə icraatına daxil edilir. Əgər auditor müqavilələrin, qismən sənədlərin, protokolların və digər hüquqi sənədlərin bağlanması kənarlaşmaları bilərəkdən müşahidə edərsə, o, ilk növbədə kənarlaşmaya hüquqi qiymət verməli və onu yekun nəticə ilə əlaqələndirməlidir. Əgər hüquqi sənədlərdəki kənarlaşmalar qəsdən deyilsə və maliyyə nəticələrinə təsir etmirsə, bu hüquqi sənədlərə bəzi düzəlişlərin edilməsi üçün müvafiq tövsiyələr verilməlidir. Xarici təşkilatlardan alınan müəssisə kredit kapitalı bu və ya digər formada investisiyanın tərkib hissəsidir. Praktikada bir çox hallarda kənardan belə vəsaitlərin cəlb edilməsi treydlər arasında bəzi qeyri-rəsmi əməliyyatların aparılmasına gətirib çıxarır. Odur ki, xaricdən götürülmüş kapitalın qeydiyyatı ilə bağlı sənədlər araşdırılarkən bu sənədlərin Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsi tərəfindən müəyyən edilmiş qaydalara uyğun olduğu güman edilir. Burada digər sənədlərlə yanaşı, yəni alınmış sertifikatlar, sertifikatlar, veksellər və onlara bərabər

tutulan rəsmi sənədlər də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsinin qaydalarına tabedir. Hər bir hal xüsusi bir yanaşma tələb edir. Əksinə, auditor investisiya fondlarının formatından asılı olaraq audit tədqiqatının müvafiq formasını seçməlidir.

Audit tədqiqatının məqsədlərindən biri də investisiya fondlarının faizlərinin və gəlirlərinin qanuniliyini qiymətləndirməkdir. Bu mərhələdə auditor mənfəətin uçotunun formalarını və investisiyadan əldə edilən faizləri müəyyən etməlidir. Yəni mənfəət və faiz ödənişləri nağd və ya nağdsız şəkildə nəzərə alınmalıdır. Bundan sonra faktiki alınan mənfəət (faiz) rəsmi sənədlərdə göstərilən məbləğlərlə birləşdirilməlidir.

İnvestisiyaların tərkib hissələrindən biri də birgə müəssisə üçün müqavilə və təsis sənədləridir. Birgə fəaliyyətə aid normativ hüquqi sənədləri araşdırarkən auditor Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinin tələblərini və onların regionda beynəlxalq konvensiyalara uyğunluğunu yoxlamalıdır.

Yoxlamanın mühüm istiqamətlərindən biri investisiya üzrə real iqtisadi əməliyyatların öyrənilməsidir. Burada seçim metodunun tətbiqindən daha ciddi məsələlər ortaya qoyulmalıdır. Beləliklə, investisiyanın formasından asılı olaraq, vəsaitlərin vaxtında köçürülməsi və rəsmi sənədlərə əsasən nizamlanması vacibdir. Daha doğrusu, auditor investisiya qoyuluşu zamanı maddi aktivlərin investora verilməsinin düzgünlüyünü və sənədləri yoxlamalıdır. Bir çox hallarda investora əlində olan maddi aktivlər artıq sənədləşdirilmir və bu fəaliyyətdən əldə edilən gəlirlər tacirlər (tərəflər) arasında qeyri-rəsmi bölgü yolu ilə sui-istifadə olunur. İnvestisiya üzrə iki növ maliyyə əməliyyatı var: nağd və nağdsız. Nağd pul əməliyyatları nağd mədaxil və ödənişlərlə, nağdsız əməliyyatlar isə bank çıxarışı ilə təsdiqlənməlidir. İnvestisiya üçün vəsaitlərin köçürülməsini yoxlayarkən auditor bu vəsaitlərin köçürülməsini təsdiq edən əsas sənədlərə (gəlir və məxaric qaydası, bank arayışı) nəzarət etməlidir.

Səhmlər subhesabında səhmdar cəmiyyətinin səhmləri, ölkədə yerləşən digər müəssisələrin nizamnamə kapitalına uzunmüddətli investisiyalar və xarici ölkələrdəki sahibkarlıq subyektlərinin kapitalı uçota alınır.

“İstiqrazlar” subhesabında dövlət və yerli borclara, digər qiymətli kağızlara investisiyalar üzrə faiz istiqrazları uçota alınır

İnvestisiyaya və onların hərəkəti zamanı əldə edilmiş qiymətli kağızların mühafizəsinə təsərrüfat nəzarətinin təşkili səviyyəsi də nəzərdən keçirilməlidir. Bunun üçün daxili auditin nəticəsi olaraq auditorun hazırladığı hərəkətləri və arayışları müşahidə etmək kifayətdir. Auditor qiymətli kağızların təhlükəsizliyini təhlükəsizlik baxımından qiymətləndirmək üçün şəxsi müşahidə metodundan istifadə etməlidir. Bunun üçün auditor qiymətli kağızların saxlanması nəzarət etməli və yekun yoxlama zamanı aşkar edilmiş çatışmazlıqların nəticələrini nəzərdən keçirməlidir.

II FƏSİL. BƏRPA XƏRCLƏRİNİN UÇOTUNUN MÜASİR VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ

2.1. Bərpa xərcləri üzrə təsərrüfat əməliyyatlarının iqtisadi mahiyyəti və sənədləşdirilməsi

İstehsal prosesi hazır məhsulun yaradılması, işlərin yerinə yetirilməsi, xidmətlərin göstərilməsi ilə bağlı təsərrüfat əməliyyatlarının məcmusudur. İstehsal prosesində faktiki maya dəyəri, eləcə də məhsulun istehsalına çəkilən xərclər müəyyən edilir.

İstehsalın (işin, xidmətlərin) maya dəyəri - Maliyyə baxımından təşkilatın istehsal və marketinqinin cari xərcləri deməkdir.

Məhsulun (işin, xidmətin) maya dəyərinin hesablanması istehsal vahidinə düşən maya dəyərinin məbləği kimi hesablanır və məhsul vahidinə maya dəyərinin hesablanması maya dəyərinin hesablanması adlanır.

İstehsal maya dəyərinin hesablanması və məsrəflərin hesablanması istehsalın texniki səviyyəsinin davamlı olaraq yüksəldilməsinə və onun səmərəliliyinə bilavasitə təsir göstərən idarəetmə sisteminin ən mühüm hissəsidir.

İstehsal xərclərinin hesablanmasının əsas funksiyaları bunlardır (Alexander D, Burton A, Euresson 2010):

Məhsul istehsalı ilə bağlı faktiki xərclərin vaxtında, tam və etibarlı əks etdirilməsi;

İstehsalın ayrı-ayrı sahələrində qeyri-istehsal xərclərinin və itkilərin müəyyən edilməsi;

Xammalın, materialın, yanacaqın, əmək haqqının və digər xərclərdən səmərəli istifadəyə nəzarəti.

Xərclərin idarə edilməsi və istehsalın idarə edilməsi və texniki xidmət üçün xərclərin qiymətləndirilməsinin mütərəqqi prinsiplərinə riayət edilməsi;

Effektiv layihələrin icrasını yoxlamaq və xərcləri daha da azaltmaq üçün ehtiyatları müəyyən etmək.

Həm təşkilatda, həm də onun şöbələrində məhsuldar fəaliyyətin nəticələrinin müəyyən edilməsi.

İstehsal məsrəflərinin hesablamalarının rəşional təşkilə aydın və əsaslandırılmış təsnifat tələb edir.

Mühasibat uçotunun məqsədinə görə xərclər təsnif edilir:

İstehsal olunan məhsulun qiymətini müəyyən etmək və fəaliyyətin maliyyə nəticələrini formalaşdırmaq;

İnzibati qərarlar qəbul etmək;

Nəzarət və tənzimləmə prosesini həyata keçirmək.

Müəyyən bir məhsul növünün qiymətini müəyyən etmək üçün xərclər məsrəf maddələrinə görə təsnif edilir:

- 1) Xammal və əsas materiallar;
- 2) Bərpa olunan tullantılar (çıxarılan);
- 3) Üçüncü tərəf təşkilatlarının alınmış məhsulları, yarımfabrikatları və istehsal xidmətləri;
- 4) Texniki məqsədlər üçün yanacaq;
- 5) Texniki məqsədlər üçün enerji;
- 6) İstehsalat işçilərinin əmək haqqı;
- 7) Məhsuldar işçilərin sosial ehtiyacları üçün ayrılan;
- 8) İstehsalın hazırlanması və inkişafı xərcləri;
- 9) Qaimə məsrəfləri;
- 10) Ümumi olan biznes xərcləri;
- 11) nikahdan itkilər;
- 12) digər istehsal xərcləri;
- 13) Ümumi istehsal dəyəri;
- 14) biznes xərcləri.

Əhəmiyyətli xərclər birbaşa istehsal prosesi ilə bağlıdır. Bunlara texniki məqsədlər üçün xammal, material, yanacaq və enerji xərcləri, işçilərin əmək haqqı, onların sosial sığortası, avadanlıqların saxlanması və istismar xərcləri daxildir.

Qaimə məsrəfləri istehsalın idarə edilməsi və texniki xidmətlə bağlıdır. Bunlara inzibati əmək haqqı da daxildir. Yerləşdiyi yerdən asılı olaraq qaimə məsrəfləri ümumi istehsal və ümumi istismar xərclərinə bölünür.

Sabit və əlavə xərclərin cəmi məhsulun istehsal maya dəyəridir.

Məhsulun maya dəyərində əlavə olunma üsuluna görə istehsal maya dəyəri birbaşa və dolayı bölünür.

Birbaşa məsrəflər əsas sənədlər əsasında konkret məhsulun və ya işin istehsalına və ya icrasına birbaşa aid edilə bilən məsrəflərdir.

- Müxtəlif xərclərin borcu və hesabların krediti;

Gələcək xərclərin və ödənişlərin təşkili hesab borcu və Hesabların krediti - Yaradılmış ehtiyatlar hesabına (əsas vəsaitlərin təmiri), işçilərə məzuniyyətin ödənilməsi və s. hesabına çəkilən xərclərdir.

İkinci mərhələdə məsrəflər əsasən hesabat dövrü başa çatdıqdan sonra subistehsal xərclərinə aid edilir. Hesabın debetində əks olunan əlavə məhsulların (işlərin, xidmətlərin) faktiki dəyəri hesabların debetinə yazılır.

Davam edən iş balansının kiçik xüsusi çəkisi və sabitliyi ilə ümumi istehsal və ümumi əməliyyat xərcləri planlaşdırılan məbləğdə (büdcə normalarına uyğun olaraq) işlənməyə davam edir. Eyni miqdarda, onlar rədd edilən məhsulun qiymətinə daxil edilir (Alexander D, Burton A, Euresson A. 2010).

Kənd təsərrüfatı təşkilatlarında əsas fondların texniki vəziyyətinin və iş qabiliyyətinin saxlanması, əsas fondların vaxtında təmiri və müasirləşdirilməsi, onların texniki cəhətdən yenidən təchiz edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Mühasibat uçotunun vəziyyətinin araşdırılması zamanı əsaslı təmir xərclərinin cari məsrəflərlə bağlı olduğu, əsas sənədlərin və uçot registrlərinin vaxtında tərtib edilmədiyi, uçot xətalmasına yol verildiyi müəyyən edilir.

Bildiyimiz kimi, bərpa işlərinə yenidənqurma, modernləşdirmə, tamamlama, əlavə avadanlıq, həmçinin cari və əsaslı təmir daxildir. Əsas vəsaitlərə planlı ehtiyatlı təmirin məqsədi maşın və avadanlıqların vaxtından əvvəl köhnəlməsinin qarşısını almaqdır. Yenidənqurma obyektlərin texniki-iqtisadi göstəricilərinin yaxşılaşdırılmasına yönəlmiş əsas fondların yenidən qurulmasıdır. Əsas vəsaitlərin

modernləşdirilməsi bərpa işlərinin bir növüdür, bu müddət ərzində köhnəmə tamamilə və ya qismən aradan qaldırılır. Təmirin əsas vəsaitlərə texniki xidmətin digər növlərindən fərqi ondan ibarətdir ki, təmir xərcləri cari xərclər, yenidənqurma və modernləşdirmə isə əsaslı xərclərdir.

Əsas vəsaitlərin yenidən qurulması və müasirləşdirilməsi ilə bağlı çəkilən xərclər Qeyri-mövcud aktivlərə investisiyalar hesabında uçota alınır, iş başa çatdıqdan sonra təqdim olunur.

Xərclərə ayrıca inventar maddələri kimi baxıla bilər və ya onlar əsas, tikili və avadanlıqların maya dəyərinə əlavə oluna bilər. Bu seçim əsaslı bərpa işlərinin dəyəri əsas vəsaitin ilkin dəyərini artırdığı hallarda istifadə olunur. Bununla belə, dəyəri bərpa edilmiş eyni aktivlərə bölmək mümkün olmadıqda, yeni inventar obyektini yaradılır.

Qeyd etmək vacibdir ki, Vergi Məcəlləsinin müddəalarına əsasən, təşkilat modernləşdirmə, yenidənqurma və digər bərpa işlərinin dəyərini 10 faizi həcmində birdəfəlik silinmə hüququndan istifadə edə bilər. İxrac Hesabat Dövrü Xərcləri Bu hüquq təşkilatda yalnız əsas vəsaitlər üzrə bütün təmir işləri kompleksi başa çatdıqdan və dəyəri təsdiq edən bütün sənədlərdən sonra yaranır.

Təmir və xərc hesablamalarının təkmilləşdirilməsi beynəlxalq mühasibat təcrübələrinə uyğun olmalıdır. Təmir xərclərinin hesablanması mövcud təcrübəsi yerinə yetirilən işlərin faktiki dəyərini və təmir edilmiş obyektin ümumi dəyərini müəyyən etməyi çətinləşdirir. Bununla əlaqədar olaraq, beynəlxalq mühasibat uçotu standartlarının müddəalarına uyğun olaraq, təmir işləri başa çatdıqdan sonra əsas vəsaitlərin dəyərini müəyyən edilməsi prosedurunun təkmilləşdirilməsi zəruridir.

MHBS-a əsasən Torpaq, tikili və avadanlıqlara əsasən, əsas vəsaitlərin saxlanması xərcləri üç qrupa bölünə bilər: Əsas vəsaitlərin balans dəyərini artıran əsaslı xərclər. Beynəlxalq standartların tələblərinə uyğun olaraq, əsas vəsaitlərin bərpası xərcləri aktivin ilkin tanınmış maya dəyərinə aid edilən investisiya kimi tanınır. Əmlak, tikili və avadanlıqların saxlanması üçün hesabat xərcləri təmirin xarakterindən və həcmindən asılı olaraq cari və ya qanuni ola bilər. Bu zaman xərclər əsas vəsaitlərin ilkin dəyəri ilə artır.

16 №-li MUBS-un tələblərinə uyğun olaraq, əsaslı təmir aparıldıqda, əlaqədar xərclər daşınan əsas vəsaitlərin məbləğinə daxil edilir. Bu zaman əvvəlki iş xərclərindən qalan pullar silinir (Salahov Ə.S., Mehdiyev V.M., 2016). Beləliklə, MHBS mövcud mühasibatlıq təcrübəsində təmir xərclərindən istifadə etmək imkanı ilə yanaşı vacibdir.

Təmir və texniki xidmətin təsirləri başa çatdıqdan sonra amortizasiyanın hesablanması metodunun aydınlaşdırılması da vacibdir. Fikrimizcə, əsas vəsaitlərin bərpasından sonra amortizasiya ayırmalarının hesablanması post-modernləşdirmə dəyərinə və planlaşdırılan faydalı istifadə müddətinə əsaslanmalıdır. Müəssisə tamamilə köhnəlmiş əsas fondları modernləşdirərsə, obyektlərin saxlanması xərcləri onların ilkin dəyərindən çox olur. Bu zaman obyektin istismar müddəti artır və köhnəlmə yeni müddətə əsasən hesablanır.

Əsas vəsaitlərin bərpası üzrə məsrəflərin uçotunun təkmilləşdirilməsinin mühüm istiqaməti uçot prosesinin avtomatlaşdırılmasıdır. 1C "Mühasibat uçotu 8" proqramında əsas vəsaitlərin bərpası üzrə mühasibat əməliyyatlarında əks etdirmək üçün eyni tipli əsas vəsaitlərin modernləşdirilməsini (yenidən qurulmasını) bərabər hesablamağa imkan verən "ƏS modernləşdirilməsi" sənədi nəzərdə tutulmuşdur. Eyni zamanda, "Əsas vəsaitlər" nişanı bərpa işlərinin aparıldığı əsas vəsaitləri göstərir, həmçinin amortizasiya parametrlərini dəyişdirmək üçün lazım olan məlumatları təqdim edir: faktiki və qalan faydalı istifadə müddəti, yeni istifadə müddəti, amortizasiya haqqının məbləği (Mehdiyev V.M., 2014).

Ümumiyyətlə, təmir-bərpa işlərinin və onların yerinə yetirilməsinə çəkilən xərclərin uçotunun və sənədləşdirilməsinin təşkilinin təkmilləşdirilməsi əsas vəsaitlərin bərpadan sonrakı real dəyəri, habelə maya dəyərinə köçürülən xərclərin həcmi və tərkibi haqqında daha dəqiq məlumat verəcəkdir. Bu baxımdan, yerli mühasibat uçotu təcrübəsinin MHBS-nin tələblərinə yaxınlaşdırılması vacibdir. Bu, əsaslı təmir xərclərinin və əsas vəsaitlərin dəyərinin ayrıca uçotunu təşkil etməyə, bərpa xərclərini planlaşdırmaq, təhlil etmək və idarə etmək üçün təmir edilmiş əsas vəsaitlərin balans dəyəri haqqında daha dəqiq məlumat yaratmağa imkan verəcəkdir.

Mənzil-kommunal təsərrüfatı sistemində əsas vəsaitlərin saxlanması ən mühüm milli iqtisadi və sosial əhəmiyyətli problemdir. Mənzil-kommunal kompleksini və onun yarım sahəsini - su-kanalizasiyanı idarə edən strukturlar vaxtında və etibarlı mühasibat uçotu analitik məlumatları ilə təmin edilməlidir, onların tədarükçüsü mühasibat uçotu, daxili və xarici hesabatlar və təhlillərin nəticələri rəşional təşkil edilməlidir. Tədqiqat əsas problemlərdən birinə - mühasibat uçotu və analitik məlumatlar əsasında əsas vəsaitlərin bərpası xərclərinin idarə edilməsinə həsr edildiyi üçün işdə məhz bu məqsəd qoyulmuşdur.

Əsas vəsaitlərin təmiri, yenidən qurulması və modernləşdirilməsi xərclərinin uçotunun təşkilinin nəzəri müddəalarının və praktiki təcrübəsinin öyrənilməsi bir sıra nəticə və təkliflər çıxarmağa imkan verdi:

1. İşdə əsas vəsaitlərin bərpası xərclərinin iqtisadi mahiyyəti beynəlxalq maliyyə hesabatı standartları nöqtəyi-nəzərindən nəzərdən keçirilir, onların yaranma xarakterini xərclər kimi izah edir: əsas vəsaitlərin modifikasiyası, istismar müddətinin artırılması və potensialın artırılması; işin keyfiyyətini yüksəltmək üçün əsas fondların təkmilləşdirilməsinə imkan vermək; əvvəllər çəkilmiş xərcləri azaldan yeni istehsal proseslərinin tətbiqi haqqında. Qeyd edilir ki, MHBS tərəfindən irəli sürülən bu cür xərclərin uçotda tanınmasının əsas şərti gələcək iqtisadi səmərələrin artması ilə bağlıdır. Ona görə də strateji əsas vəsaitlərin balansında olan təşkilatlarda əsas vəsaitlərin alınmasından sonra çəkilən xərclərin rəşional uçotunun aparılması böyük əhəmiyyət kəsb edir. Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartları mühasibat uçotunun təşkilinin onların ilkin qiymətləndirilməsi və tanınması zamanı nəzərə alınan şərtlərdən, habelə sonrakı məsrəflərin ödənilməsinin mümkün olub-olmamasından asılılığına diqqəti cəlb edir. Bununla belə, ölkə mühasibatlığında MHBS-nin tələbləri xaricdə əsas vəsaitlərin səmərəli idarə edilməsi üçün irəli sürülən dərəcədə normativ bazada nəzərə alınmır. Buna görə də, əsas fondların bərpasına çəkilən xərclərin mahiyyətinin iqtisadi şərhini xüsusilə sənayenin xüsusiyyətləri ilə bağlı ciddi araşdırma mövzudur.

2. Şəhərin su təsərrüfatı təşkilatlarının əsas fondlarının bərpası xərclərinin uçotunun təşkili problemlərinin öyrənilməsi əsas vəsaitlərin bərpası prosesinin

texnoloji xüsusiyyətlərinin öyrənilməsini əhatə edir. Su və kommunal təsərrüfat təşkilatlarının əsas fondlarının bərpası xərclərinin formalaşmasına təsir edən xarici və daxili amilləri müəyyən edib əsaslandırıb. Xarici amillərə aşağıdakılar daxildir: (Salahov Ə.S., Mehdiyev V.M. 2016):

- əsas fondların bərpası üçün sifarişçilər və podratçılar arasında bazar münasibətləri mexanizminin formalaşmasının mürəkkəbliyi;

- obyektlərin istismarı və onların bərpası üçün iqlim şəraiti.

Xərc uçotunun təşkilinə təsir edən daxili amillərə aşağıdakılar daxildir:

- su-kanalizasiya sahəsinin texnoloji prosesinin xüsusiyyətlərini və əsas fondların bərpası texnologiyasının xüsusiyyətlərini;

- WSS-nin əsas fondlarının strukturunun xüsusiyyətləri və bərpa işlərinin həcmnin və xarakterinin yerli büdcənin imkanlarından asılılığı.

Müəssisələrin təşkilati strukturu əsas vəsaitlərin təmirinin sahə xüsusiyyətləri və məsrəf mərkəzlərinin və məsuliyyət mərkəzlərinin müəyyən edilməsi imkanları nəzərə alınmaqla hazırlanmışdır. Təklif olunan təşkilati struktur mövcud olanlardan onunla fərqlənir ki, o, istehsal və xidmət bölmələrinin ayrılmasını nəzərdə tutur. Xidmət Departamentinin tərkibində əsas vəsaitlərin saxlanması ilə məşğul olan müəssisə mağazaları və xidmətlər ayrılmışdır.

3. Əsas vəsaitlərin saxlanması xərclərinin uçotunun əsas anlayışlarının məzmunu sübut edilmişdir. Mühəndislik infrastrukturunun əsas vəsaitlərinin bərpası üsulları əsasında əsas vəsaitlərin bərpası xərclərinin hesablanması üzrə işlər aparılır.

4. Əsas vəsaitlərin bərpası dəyərini hesablanmasının təşkilində mühüm məsələ əsaslı təmir xərcləri ilə əsas vəsaitlərin yenidən qurulması və modernləşdirilməsi xərclərinin fərqləndirilməsidir. Yerli və xarici standartların və elmi ədəbiyyatın öyrənilməsi müəllifə bu cür xərclərin ayrılması üçün əsas meyarları müəyyən etməyə imkan vermişdir. Bu, əsas fondların istifadəsi üçün artıq qəbul edilmiş standartların təkmilləşdirilməsi əlamətidir.

Mühasibat uçotunun təşkili metodu hesabların tam və səmərəli təsnifatına əsaslanan hesablar planına əsaslanır. Müəllif tərəfindən əsas vəsaitlərin saxlanması xərclərinin hesablanması üçün tərtib edilmiş hesabların iş planı təmir işlərinin

sənaye xüsusiyyətləri, onların maliyyələşdirmə xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla çox səviyyəli təsviri təmin edir.

Mühasibat uçotunun təşkili və iş axınının təşkili ilə bağlı məsələlər bir-biri ilə sıx bağlıdır.

5. Əsas vəsaitlərin bərpası xərclərinin uçotunun rəşional təşkili üçün onların təsnifatı zəruridir.

İşdə əsas vəsaitlərin bərpasına çəkilən xərclər altında hesabat dövründə əsas vəsaitlərin bərpası üzrə işlərin yerinə yetirilməsinə sərf edilmiş maddi və maliyyə vəsaitləri aid edilir. Tədqiq olunan müəssisələrin analitik materialı əsasında məsrəflərin birbaşa və dolaylı, dəyişən və işdə sabit olanlara təsnifatı aparılır. Planlaşdırma və mühasibat uçotu işində dəyişkən, sabit və yarım daxil olan xərclərin bölüşdürülməsi ilə əsas vəsaitlərin bərpası xərclərinin təsnifatı tövsiyə olunur.

6. Su və kanalizasiya müəssisələrində əsas fondların bütün növ təmirinə çəkilən xərclərin uçotda əks etdirilməsinin mövcud üsulları problemlərinə xüsusi diqqət yetirilir.

Müəllif əsas vəsaitlərin cari təmiri xərclərinin birdəfəlik WSS xidmətlərinin dəyərinə daxil edilməsinə əsaslandırır. Belə bir seçim üçün əsas şərtlər cari təmirdə işin vahidliyidir; bu üsul mühasibat uçotu prosesini sadələşdirir, təmirin dəyəri haqqında ən etibarlı məlumatları yaradır.

Təmir üçün ehtiyat yaratmaq üsulu ilə əsaslı təmir xərclərinin nəzərə alınması təklif olunur. Bu seçim xərclərin əhəmiyyətli miqdarı, işin uzunmüddətli xarakteri və mövsüniliklə əsaslandırılır. Əsaslı təmir üçün vəsait ehtiyatı su təchizatı xidmətlərinin xərclərini və gəlirlərini əlaqələndirməyə, kommunal xidmətlər üçün tarifi düzgün formalaşdırmağa və vergi yükünü il ərzində bərabər paylamağa imkan verir.

7. Yenidənqurma və modernləşdirmə xərclərinin və onların maliyyələşdirilməsi mənbələrinin nəzərə alınması da eyni dərəcədə vacib məsələdir. Müəllif su və kanalizasiya müəssisələrində bu işlərin maliyyələşdirilməsinin əsas mənbələrini müəyyən etmişdir ki, bura ilk növbədə təşkilatın öz mənfəəti daxildir. Kompleks və

sosial əhəmiyyətli layihələrə yerli büdcədən məqsədli maliyyə vəsaiti ayrılır. Müəllif maliyyə mənbələrinin uçotu metodologiyasını işləyib hazırlamışdır.

Büdcə subsidiyalarının uçotu sxemi kapital yanaşması baxımından işləyib hazırlanmışdır. Məqsədli maliyyələşdirmə vəsaitləri iş başa çatdıqdan sonra bölüşdürülməmiş mənfəətə daxil edilir və burada onlar ayrıca uçota alınır. Məqsədli maliyyələşdirmə vəsaitlərinin uçotunda əks etdirilməsi üçün iki variant təklif edir.

Struktur tipli məsuliyyət mərkəzləri struktur bölmənin bütün xərclərini əhatə edir. Onlar emalatxanaları, anbarları, laboratoriyaları, konstruktor bürolarını, sosial qurumları müəyyən edə bilirlər. Bu mərkəzlərin məsrəfləri əsas və əlavə məcmuə kimi analitik uçot məlumatları əsasında müəyyən edilir. Planlaşdırılan (normativ) xərclər, bir qayda olaraq, smetalarda müəyyən edilir. Səxələr səviyyəsində struktur tipli məsuliyyət mərkəzlərinə müvafiq idarəetmə səviyyəsinin istehsal amilləri üçün məsuliyyət mərkəzləri daxildir. WSS müəssisəsinin təşkilati strukturu nümunəsində məsuliyyət mərkəzlərinin, məsrəf mərkəzlərinin strukturu tərtib edilmiş və hər bir xərc mərkəzi və məsuliyyət mərkəzi daxilində məsrəf mərkəzlərinin təfərrüatları həyata keçirilmişdir.

8. Məsrəflərin normativ uçotunun və “standart-kost” sisteminin imkanlarının öyrənilməsi su təsərrüfatında bütün növ işlərin normativ məsrəf uçotu elementlərinin tətbiqini əsaslandırmağa imkan verdi. Normativ metodun elementlərindən və kənarlaşmaların uçotunun təşkilindən istifadə etməklə bütün növ təmir xərclərinin uçotu üçün ilkin sənədlərin və registrlərin formaları hazırlanmışdır. Su təsərrüfatı təşkilatlarına münasibətdə təmir xərclərinin uçotunun normativ-sifariş metodunun metodoloji mahiyyəti nəzərdən keçirilir.

Təmir, yenidənqurma və modernləşdirmə xərclərinin uçotu çoxlu sayda bir-biri ilə əlaqəli dəyişənlərlə işləyən bir sistem kimi konkret model kimi təqdim oluna bildiyindən onun formalaşması prosesi modelləşdirmə qanunlarına tabedir.

Müəllif əsas fondların təmirinə, yenidən qurulmasına, modernləşdirilməsinə çəkilən xərclərin uçotunun normativ metodunun təşkili modelini təklif edir ki, bu da professor tərəfindən hazırlanmış tək və kiçik istehsalda normativ metodun təşkili modeli əsasında tərtib edilir.

Tədqiqat zamanı verilən tapıntılar, təklif və tövsiyələr təkcə su təsərrüfatı müəssisələri deyil, həm də bu sahədə fəaliyyət göstərən təşkilatlar tərəfindən əsas fondların bərpası xərclərinin hesablanması nəzəriyyəsi və təcrübəsinin daha da inkişafına kömək edəcək, onun əhəmiyyətini də artıracaqdır.

Ümumiyyətlə, tikinti şirkətlərində mühasibat uçotunu tənzimləyən ən mühüm sənədlərdən biri 16 nömrəli “Tikinti müqaviləsi” Milli Mühasibat Uçotu Standartıdır. Bu standart Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 29 dekabr 2007-ci il tarixli 130 nömrəli əmri ilə təsdiq edilmişdir. Bu standartın məqsədi əmək müqavilələri üzrə gəlir və xərclərin hesablanması qaydalarını müəyyən etməkdir.

İnvestisiya üzrə biznes əməliyyatları onların təşkili qaydalarına uyğun olaraq iki müxtəlif formatda sənədləşdirilir. İnvestisiya müqavilə əsasında idarə edildikdə, texniki xidmət, tikinti və quraşdırma işləri podratçı təşkilatda normal istehsal əməliyyatları kimi sənədləşdiriləcəkdir. Maddi ehtiyatların bərpa-tikinti istehsalına buraxılması müvafiq hesab-fakturalarda, material hesabatlarında podratçının maddi hesabatlarında və işlərin yerinə yetirilməsi, əmək haqqı və digər müvafiq sənədlərdə əks etdirilir. Bu sənədlərin hər biri öz xüsusiyyətlərinə görə tərtib edilir və sonra rəsmiləşdirilir. Rəsmiləşdirmə dedikdə, aidiyyəti rəhbərlər, rəhbərlər və maddi məsul şəxslər tərəfindən bu sənədlərin imzalanması, zəruri hallarda möhürlənməsi və maddi məsul şəxslərin istehsalat və idarəetmə hesabatlarına qəbul edilməsi prosesi başa düşülür. Podratçı tərəfindən təmir-tikinti işlərinin sifarişçi təşkilata təhvil verilməsi prosesi AT-2 formasında sənəd nümunəsində göstərilmişdir. Bu sənəd Tikinti-quraşdırma işlərinin qəbulu adlanır və obyektə işlər başa çatdıqdan sonra hazırlanır. İşlər mərhələli şəkildə təhvil verildikdə AT-2a forması mərhələsində görülən tikinti-quraşdırma işlərinin təsdiqi üçün akt hazırlanacaq. Bu sənədlər əsasında podratçı ilə sifarişçi arasında bank hesablaşmaları aparılır. Burada təsvir olunan sənədlərlə yanaşı, müqavilələrin siyahısı, icra smetaları və obyektin adı da podratçı tərəfindən görülən işlərin təhvil verilməsi üçün vacib sənədlərdir.

2.2. Bərpa işləri üzrə investisiyaların sintetik və analitik uçotu

Erməni işğalçıları tərəfindən dağıdılmış hər hansı bir obyektin bərpa olunması onun yerləşdiyi ərazinin uçqun və dağıntı qalıqlarından təmizlənməsi, obyektin yerləşdiyi yerin planlanması, oraya gedən yol, elektrik, su və digər infrastruktur elementlərinin yenidən qurulması və ərazinin coğrafi relyefinə uyğun inşa edilməsini əhatə edir. Burada yerinə yetirilən bərpa və quruculuq işləri üzrə investisiya qoyuluşunun sintetik uçotu işlərin yerinə yetirilməsi üsullarının əsasında iki müxtəlif qaydada təşkil edilir. Investisiya qoyuluşu işləri podrat üsulu ilə təşkil edildiyi halda, sifarişçi təşkilatda qəbul edilmiş investisiya işlərinin məbləği ƏT-2 və ya ƏT-2a formalı sənəd (yerinə yetirilmiş işlərin qəbul aktı) əsasında 113 sayılı Investisiya məsrəflərinin kapitallaşdırılması hesabının debetində və 431 sayılı podratçılara olan uzunmüddətli kreditör borcları hesabının kreditində əks etdirilir. Bu halda kreditləşən hesab qismində 531 sayılı qısamüddətli kreditör borcları hesabı da seçilə bilər. Burada bu iki hesabdən hansının seçilməsi tikinti müqaviləsində müəyyən edilmiş hesablaşma üsullarından asılıdır. Əgər müqavilədə uzunmüddətli hesablaşma dövrü razılaşdırılırsa, onda 431 sayılı hesab, əks halda isə 531 sayılı hesab istifadə edilməlidir. Investisiya obyektinə üzrə işlər başa çatdırıldıqda və obyekt tam istifadəyə əbul edilərək, onun istismarına başlanıldıqda onun ƏT-2 formalı yerinə yetirilmiş işlərin tam qəbulu aktı əsasında müəyyən edilmiş dəyəri 111 sayılı Torpaq, tikili və avadanlıqlar hesabının debetinə və 113 sayılı Investisiya məsrəflərinin kapitallaşdırılması hesabının kreditinə yazılır. Bu mühasibat yazılışı ilə investisiya obyektinə əsas vəsait obyektinə çevrilmiş olur və növbəti aydan etibarən ona aid amortizasiya ayırmaları hesablanır.

Dağıdılmış sənaye müəssisəsinin bərpa edilməsi və yenidən tikilməsi üzrə investisiya qoyuluşları təsərrüfat üsulu ilə yerinə yetirildiyi hallarda bütün işlər bərpa edilən müəssisənin özü tərəfindən aparılır. Bu halda İstisu mineral sular zavodunun bərpa edilməsi prosesinə başlamazdan əvvəl, zavodun müdiriyyəti yaradılır və ona müəyyən vəsait ayrılır. Bu halda yeni yaradılmış zavod qurumu bərpa, tikinti və quraşdırma işlərinə başlamaq üçün zəruri olan vəsaitləri, yəni işçi

qüvvəsi, maşın və mexanizmlər, tikinti materialları və s. vəsaitlər tədarük edir. Bərpa, tikinti və quraşdırma işləri prosesində baş vermiş bütün təsərrüfat əməliyyatları işləri yerinə yetirən müəssisənin mühasibat uçotunda ayrı-ayrılıqda əks etdirilir. Bu zaman investisiya qoyuluşu prosesinə aid olan təsərrüfat əməliyyatları 113 sayılı İntestisiya məsrəflərinin kapitallaşdırılması hesabının debetinə və ayrı-ayrı təsərrüfat əməliyyatlarının xarakterik xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq, müxtəlif hesabların kreditinə yazılır. Bu zaman material məsrəfləri üçün 201 sayılı, əmək məsrəfləri üçün 533 və 522 sayılı, işləyən texnika və maşınların, həmçinin də yük daşıyan nəqliyyat vasitələrinin amortizasiyası üçün 112 sayılı və digər bu kimi hesablar istifadə edilir. Bərpa, tikinti və quraşdırma işləri başa çatdıqda investisiya prosesi bitmiş hesab edilir. Bu zaman tamamilə bərpa edilmiş investisiya obyektini istifadəyə verilir, qəbul komissiyası tərəfindən istismara qəbul edilir və bunun nəticəsində müəssisənin uzunmüddətli aktivlərinin (əsas vəsaitlərinin) sıraslarına daxil edilir. Bu təsərrüfat əməliyyatı 111 sayılı Torpaq, tikili və avadanlıqlar hesabının debetinə və 113 sayılı İntestisiya məsrəflərinin kapitallaşdırılması hesabının kreditinə yazılır. Bu mühasibat yazılışı ilə 113 sayılı İntestisiya məsrəflərinin kapitallaşdırılması hesabının debetində həmin obyektə aid investisiya prosesində yığılmış kapitallaşdırma məsrəflərinin cəmi məbləği həmin obyektin ilkin dəyəri kimi qəbul edilərək 113 sayılı İntestisiya məsrəflərinin kapitallaşdırılması hesabından 111 sayılı Torpaq, tikili və avadanlıqlar hesabının debetinə keçirilmiş olur. Bununla da həmin obyektə aid olan investisiya prosesi başa çatmış olur (Sadıqov A.Ə. və başqaları, 2012).

Bərpa, tikinti və quraşdırma işlərinin analitik uçotu hər bir investisiya obyektini üzrə ayrı-ayrılıqda olmaqla təşkil edilir. Məsələn, İstisu mineral sular zavodunun bərpa edilməsi prosesində yerinə yetirilən investisiya əməliyyatlarının uçotu eyni podratçı təşkilat tərəfindən digər bir obyekt üçün investisiya işləri ilə qarışdırılmamalıdır. Əks halda hər bir investisiya obyektinin real dəyərini müəyyən etmək mümkün olmaz.

Təşkilat qiymətli kağızlarla əməliyyatların mühasibat uçotunu onların buraxıldığı və ya onlara hüquqların əldə edildiyi andan aparır. Qiymətli kağızların

kateqoriyasından asılı olaraq onların buraxılışı məcburi dövlət qeydiyyatına alınır və ya keçirilmir. Mülkiyyət hüququnun qiymətli kağızların alıcısına keçməsi faktı müxtəlif şərtlərlə tanınır, xüsusən:

- qiymətli kağızlara sertifikat verilməyə;
- depozitarda kredit qeydinin aparılması zamanı;
- mülkiyyətçilərin reyestrinin aparılması sistemində ekvayyerin şəxsi hesabına kredit qeydi aparılarkən;
- mülkiyyətçilərin reyestrinin aparılması sistemində ekvayyerin şəxsi hesabına kredit qeydi aparıldıqdan sonra sertifikatın köçürülməsi zamanı.

Maliyyə qoyuluşlarının analitik hesablamaları ölkədə və xaricdə maliyyə qoyuluşları, o cümlədən investisiyaların növləri, alt növləri və növləri və onların həyata keçirildiyi maddələr haqqında lazımi məlumatların yığılması ilə aparılır. Analitik uçot həm də onların həyata keçirilməsi kontekstində, o cümlədən mühasibat (maliyyə) hesabatlarının hazırlanması məqsədləri üçün maliyyə investisiyaları haqqında məlumatlara çıxışı təmin etməlidir.

Qiymətli kağızların yerləşdiyi yerdən və saxlanma şəraitindən asılı olaraq maliyyə qoyuluşlarının və onların sənədlərinin analitik uçotu müəyyən xüsusiyyətlərə malikdir. Belə ki, qiymətli kağızlar bilavasitə təşkilatda saxlanıldıqda, onlar haqqında məlumatlar “Qiymətli kağızların uçotu kitabı”na daxil edilməlidir ki, burada aşağıdakı rekvizitlər göstərilməlidir: Emitentin adı, qiymətli kağızların adı Qiyməti, onların alış qiyməti, nömrəsi, seriyası, onların ümumi sayı, satınalma tarixi (Səbzəliyev S.M., 2018).

Maliyyə qoyuluşlarının analitik hesablamaları ölkədə və xaricdə maliyyə qoyuluşları, investisiyaların növləri, yarımnovləri və onların qoyulduğu maddələr haqqında lazımi məlumatların yığılması ilə aparılır. Analitik uçot həm də onların həyata keçirilməsi kontekstində, o cümlədən mühasibat (maliyyə) hesabatlarının hazırlanması məqsədləri üçün maliyyə investisiyaları haqqında məlumatlara çıxışı təmin etməlidir.

Qiymətli kağızların yerləşdiyi yerdən və saxlanma şəraitindən asılı olaraq maliyyə qoyuluşlarının və onların sənədlərinin analitik uçotu müəyyən

xüsusiyyətlərə malikdir. Belə ki, qiymətli kağızlar bilavasitə təşkilatda saxlanıldıqda, onlar haqqında məlumatlar “Qiymətli kağızların uçotu kitabı”na daxil edilməlidir ki, burada aşağıdakı rekvizitlər göstərilməlidir: Emitentin adı, qiymətli kağızların adı qiyməti, onların alış qiyməti, nömrəsi, seriyası, onların ümumi sayı, satınalma tarixi.

Qiymətli kağızlar kitabının saxlanması qaydaları onun broşürasının imzasını, nömrələnməsini, baş və baş mühasibi, təşkilatın möhürünü tələb edir. Bu, yalnız baş və baş mühasibin icazəsi ilə onların müraciət tarixi göstərilməklə dəyişdirilə bilər.

Qiymətli Kağızlar Kitabı avtomatlaşdırma vasitələrindən istifadə edilməklə aparılırsa, nəticədə əldə edilən məlumatlar elektron daşıyıcılarda çıxış sənədi şəklində hazırlanmalıdır. Elektron daşıyıcılardan məlumatların çapı zəruri hallarda və ya ölkə qanunvericiliyinə uyğun olaraq nəzarəti həyata keçirən orqanların, məhkəmələrin və prokurorların tələbi ilə, lakin ildə ən azı bir dəfə illik mühasibat (maliyyə) hesabatları tərtib edilərkən həyata keçirilir. Qiymətli kağızların uçotu kitabının saxlanması təşkilinə təşkilatın rəhbəri cavabdehdir.

Sahibkar təşkilatın balansında olan qiymətli kağızlar depozitarda saxlanılırsa, analitik uçotda depozitarın rekvizitləri göstərilməlidir. Eyni zamanda, depozitarın xidmətlərinin göstərilməsi ilə bağlı xərclər qiymətli kağızlar sahibinin mühasibat uçotunda aşağıdakı kimi qeyd olunur:

- depozitarın xidmətlərinə görə ödəniş məbləğinin hesablanması;
- depozitarın xidmətlərinə görə ödəniş məbləğinin köçürülməsi.

İstiqrazlar kapital kreditləri şəklində olan qiymətli kağızlardır, buraxılışına yalnız nizamnamə kapitalı iştirakçıları tərəfindən tam ödənilən təşkilatlara icazə verilir. Emissiyanın nominal dəyərinin 0,8%-i məbləğində qiymətli kağızlarla əməliyyatlar üzrə vergi tutulmaqla eyni vaxtda dövlət qeydiyyatına alınmalıdır. Bu zaman investorlar istiqraz buraxmış təşkilatlara qoyulmuş kapitaldan faiz alaraq, qiymətli kağızların müddəti bitdikdən sonra isə onların nominal dəyərini borc verirlər.

Emitentlər istiqrazlarla üç növ əməliyyat həyata keçirə bilərlər. Bu, istiqrazların yerləşdirilməsi, onlar üzrə faizlərin ödənilməsi, istiqrazlı kreditə xidmət göstərilməsi ilə bağlı digər xərclərin baş verməsi, habelə onların ödənilməsidir.

İstiqrazlar üzrə faiz ödəməyin bir neçə yolu var, o cümlədən:

- istiqrazların nominal dəyəri ilə ödənilməsi zamanı ödənilən endirim (onların alınması zamanı nominal dəyərdən endirim) şəklində;
- istiqrazların nominal dəyərində mütənasib olaraq əvvəlcədən müəyyən edilmiş sabit gəlir şəklində;
- məbləği fond bazarında kotirovka edilən istiqrazların bazar qiymətindən asılı olan üzən gəlir formasında.

Emitent təşkilat buraxılmış və satılan istiqrazların nominal dəyərini yerləşdirilmiş istiqrazlar üzrə kreditor borcları şəklində əks etdirir.

İstiqrazlar nominal dəyərdən aşağı qiymətə endirimlə yerləşdirildikdə, yerləşdirilmiş istiqrazlar üzrə ödənilməli gəlirin hesablanması (faiz/diskont) emitent təşkilat tərəfindən bu hesablamaların aid olduğu hesabat dövrlərində digər xərclər kimi əks etdirilir.

Təşkilat digər hüquqi şəxslərə təkcə onların istiqrazlarını almaq və kredit verməklə deyil, həm də bu hüquqi şəxslərin veksellərini və digər borc öhdəliklərini almaqla kredit verə bilər.

Köçürmə vekseli müəyyən edilmiş formada tərtib edilmiş, bir şəxsə (veksel sahibinə) başqa şəxsdən (veksel alandan) vekseldə göstərilən məbləğin müəyyən vaxtda ödənilməsini tələb etmək hüququnu verən sənəddir.

Veksellər maliyyə və komməriya xarakterlidir. Maliyyə veksəl bank krediti alındıqda, komməriya vekseli isə qarşı tərəflərdən komməriya krediti verildikdə verilir.

Komməriya veksəlləri sadə və köçürülə biləndir. Veksəl onun verildiyi yer və vaxt, ödənişin məbləği, yeri və vaxtı göstərilməklə, veksəl sahibi tərəfindən müəyyən məbləğin sahibinə ödənilməsi üzrə borc öhdəliyidir. Veksəl tərtib edilir və çəkçi tərəfindən imzalanır.

Köçürmə vekseli təqdim edildikdə və ya müəyyən edilmiş başqa vaxtda vekseldə göstərilən üçüncü şəxsə (ödəyiciyə) müəyyən məbləğin ödənilməsi barədə kreditorun (travestin) borcalana (investisiyaya) verdiyi yazılı sərəncamdır. Vekseli çeker ve imzalayır, bu halda veksəl veksəl veksəlin sahibidir.

Köçürmə veksəlinin sahibi veksələ sərəncam verə bilər və onu müəyyən edilmiş müddətdə ödənişə təqdim etməklə, ödəmə tarixinə qədər kassada saxlaya bilər. Eyni zamanda, borcun ödənilməsi ilə bağlı xüsusi inventarda işarə tətbiq etməklə, ödəmə müddətləri üzrə veksəllərin analitik uçotunu apara bilər. Veksəllər indossament borcunun ödənilməsi üçün başqa təşkilata da verilə bilər, yəni borc tələb etmək hüququnun başqa şəxsə keçməsi, bankdakı veksəlin nəzərə alınması və onun təminatlı krediti alınması qeydləri.

Köçürmə vekseli bir sahibi tərəfindən digərinə verildikdə, onun əks tərəfində bu köçürməni təsdiq edən indossament yazılır. Bu zaman indossmanı edən şəxs indossant, vekseli alan şəxs isə indossant adlanır. Əgər vekseldə köçürmə imzaları qoyulmursa, ona əlavə vərəq əlavə olunur - allonq. Bu halda veksəlin arxasındakı sonuncu yazı allonqla bitməlidir.

Veksəl üzrə ödənişin tam və ya qismən təminatı xüsusi yazı ilə - veksəl zəmanəti olan avalla təsdiq edilə bilər, ona görə avalist (zəmin) veksəl sahibi qarşısında hər hansı bir ödəniş üçün məsuliyyət daşıyır. Bundan əlavə, hər bir indossant aşağıdakı indossantların hamısı qarşısında məsuliyyət daşıyır. Lakin vekseldə “mənim üzərimdə dövrüyyə olmadan” yazısı varsa, indossantdan öhdəlik götürülür. İndossat qeyd olunan qanun layihəsi ilə təsdiq edilmiş bütün hüquqları alır.

Köçürmə veksəlləri ilə əməliyyatların mühasibat uçotu veksəl sahibi, veksəl verən, habelə bu əməliyyatların yuxarıda qeyd olunan digər iştirakçıları tərəfindən aparılır.

2.3. Bərpa işləri üzrə investisiyaların idarəetmə uçotu aspektləri

Müəssisədə məsrəflərin uçotu maddələri, məsrəflərin bölüşdürülməsi üsulları, iş maya dəyərinin müəyyən edilməsi üsulları, xidmətlər, məhsullar məhsulun növünə (vacib, köməkçi və s.), istehsal xərclərinə görə müəyyən edilir. Bundan əlavə, məsrəflərin, istehsalın, məsrəflərin və məsrəf maddələrinin müxtəlifliyinə baxmayaraq, istehsal xərclərinin hesablamalarını idarə etmək üçün riayət edilməli olan ümumi qaydalar mövcuddur. Bu prinsiplər aşağıdakılardır (Səbzliyev S.M. Quliyev V.M., 2014):

- Məhsulun maya dəyəri və məhsulun maya dəyərinə əsaslanan plan və ya smeta ilə real göstəricilərin standart göstəricilərə çatdırılması;

- digər əsaslarla qarşıya qoyulan hədəflərdən asılı olaraq istehsal vahidlərinin, istehsal maya dəyərinin yerləşdiyi yerlərin və məsuliyyət mərkəzlərinin, məhsul növlərinin (xidmətlərin, işlərin), maya dəyərinin və istehsalın idarə edilməsində iqtisadi elementlərin qruplaşdırılması.

- Bütün hallarda müəyyən edilmiş qaydalara əsasən sənədin istehsal dəyərini açıqlamalını və həmin qaydalardan kənara çıxmalıdır.

- Hesabat dövründə istehsal olunmuş məhsulların (xidmətlərin, işlərin) maya dəyərinin bütün xərclərini artırmaq;

- Məhsulun maya dəyərinin hesablanması və məhsulun maya dəyərinin hesablanması metodu hazırlanmış və beynəlxalq təcrübəyə və beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılmışdır.

Belə ki, aktiv hesab etdiyimiz köhnə hesablar planına əsasən 20-dən 29-a qədər olan məxaric hesabları beynəlxalq hesablara, istehsalda payı isə aktiv hesab edilən kommersiya və inzibati xərclərə bölünür. fəaliyyətsiz hesab olunur. (Fətullayev R. 2015). Məhsulun istehsalı və satışından asılı olaraq maya dəyəri maddələri istehsal, tədarük və satışa bölünə bilər. Bundan əlavə, bütün sektor fəaliyyətlərinin həyata keçirilməsini planlaşdıran və ona nəzarət edən idarəetməni xərc məqsədi hesab etmək olar. Hesabat dövründə konkret məhsulun maya dəyəri həmin məhsulun maya dəyəri hesab edilir. Bu məsrəflərə dolayısı ilə daxil olan məsrəfləri hesablamaq üçün

hesabat dövründə qeydə alınmış payları bölmək yolu ilə məhsul istehsalına aid etmək olar. İstehsal prosesinin maya dəyərini hesablamaq üçün 202 N-li “İstehsalın məsrəfi” süni hesabından istifadə edilir. Burada hazır məhsulun istehsalına çəkilən bütün məsrəflər hesabın debetinə yazılır.

Podratçı təşkilatlar üçün 202 Noli “İstehsalat məsrəfləri” hesabı (Abbasov İ.M. və b. 2017: s.157) əsasında dörd subhesab yaradılır:

1. Tikinti xərcləri;
2. Avadanlığın quraşdırılması xərcləri;
3. Əsaslı təmirin dəyəri;
4. Digər işlərin dəyəri.

Xərclər və gəlirlər arasında birbaşa əlaqə olmadıqda və ya onların birbaşa qarşılıqlı əlaqəsini yaratmaq mümkün olmadıqda, onlar müvafiq hesabat dövrləri arasında sistemli və ardıcıl olaraq bölüşdürülməlidir. Xərclər gələcək iqtisadi səmərə ilə və ya tanınma meyarlarına cavab verən aktivlərin yaradılması ilə nəticələnərsə, bu cür xərclər mənfəət və zərər haqqında hesabatda nəticə verməyən zərər və ya xərclər kimi tanınır. 1 №-li MHBS və 1 №-li MUBS-a uyğun olaraq, müəssisədən hər iki xüsusiyyətə (iqtisadi vəziyyətə görə) əsaslanan təsnifatdan istifadə etməklə mənfəət və ya zərərdə tanınmış gəlir və xərclərin təhlilini təqdim etmələri tələb olunur.

İstehsal məsrəflərinin uçotu və maya dəyərini müəyyənləşdirilməsi prosesində müxtəlif üsullardan istifadə olunur. İstehsal məsrəflərinin uçotu və məhsulun maya dəyərini hesablanması metodu dedikdə, istehsal xərclərinə dair məlumatların uçot registrlərində uçotu, ümumiləşdirilməsi və ümumiləşdirilməsi və onun maya dəyərini hesablanması (ümumilikdə bütün məhsullar üçün) metodlarının (metodlarının) məcmusu başa düşülür.

Kalkulyasiya istehsal olunan məhsulların, görülən işlərin və göstərilən xidmətlərin maya dəyərini hesablanmasıdır.

Hesablama obyektləri - dəyəri müəyyən edilən ayrı-ayrı məhsullar, məhsul qrupları, yarımfabrikatlar, bitməmiş istehsalat, iş və xidmətlər (Mehdiyev V.M. 2014).

Xərclərin uçotu və maya dəyərini hesablamasının iki üsulu var:

1) Fərdi üsul;

2) Proses üsulu.

Dünya təcrübəsində 2 hesablama sistemi mövcuddur:

1) Məhsulların, işlərin, xidmətlərin maya dəyərinə həm birbaşa dəyişən, həm də dolayı (sabit) xərcləri daxil edən tam maya dəyəri sistemi;

2) "Direkt-kosting" sistemi, yalnız aşağıdakı xərclər maya dəyərinə daxil edildikdə:

- Birbaşa material xərcləri;
- Birbaşa əmək xərcləri;
- İstehsal üzrə əlavə məsrəflər.

Bütün bunlar idarəetmə uçotunun predmetidir.

Digər əməliyyat xərclərinin uçotu.

731 Nöli "Sair əməliyyat xərcləri" hesabının bütün göstərilən subhesabları aktivdir. Digər əməliyyat xərclərinin (zərərlərinin) baş verməsi göstərilən hesabın debetində (subhesablar kontekstində) və müəssisənin uzunmüddətli və qısamüddətli aktivlərini və gəlirlərini nəzərə alan hesabların kreditində əks etdirilir.

Bildiyiniz kimi, 2021-ci ilin dövlət büdcəsində bu məqsədlər üçün 2,2 milyard manat və ya ÜDM-in 2,9 faizi nəzərdə tutulub və artıq bir sıra işlərə, xüsusən də infrastruktura start verilib. Eyni zamanda, xərclərin artmasına və pandemiya ilə bağlı qeyri-müəyyənliyin davam etməsinə baxmayaraq, bu yaxınlarda beynəlxalq reyting agentliyi S&P Global Ratings Azərbaycanın reytingini "BB+" səviyyəsində təsdiq etməklə yanaşı, reytingin proqnozunu "mənfi"dən "stabil"ə dəyişib. Və bu müsbət dönüş məhz uzun illər ölkənin iqtisadi inkişafı üçün əsas risk hesab edilən Qarabağ münaqişəsinin həlli sayəsində baş verdi. İndi Azərbaycan işğaldan azad edilmiş əraziləri bütün iqtisadi potensialı ilə öz balansına qaytardığı üçün risk məsələsi həmişəlik öz həllini tapıb. S&P ekspertləri bildiriblər ki, "stabil proqnoz Azərbaycan, Ermənistan və Rusiya arasında Dağlıq Qarabağda atəşkəs razılaşmasına ümumilikdə riayət ediləcəyi ilə bağlı gözləntilərimizi əks etdirir ki, bu da müharibə ilə bağlı təhlükəsizlik, maliyyə sektoru və ödəniş balansı risklərinin azaldılmasına kömək edəcək".

Deməli, Qarabağda həyata keçirilən yeni layihələr sayəsində Azərbaycanda iqtisadi inkişaf o qədər artmalıdır ki, 2020-ci ildə ÜDM-in kəskin azalmasından sonra bu ildən 2,1% artım gözlənilir, sonra isə göstərici sabitləşməlidir.

Məsələ burasındadır ki, rayonda ilkin infrastruktur bərpa olunan kimi çox yaxşı geri qayıtma potensialı olan layihələrin - kənd təsərrüfatı, turizm, mədəniyyət, tikinti materiallarının istehsalı və üstəlik yükdaşıma sahələrinin həyata keçirilməsinə başlanılacaq. Maliyyə iqtisadiyyatına emissiyalar pandemiya səbəbindən donmuş iqtisadi fəaliyyəti tədricən işə salacaq və ixrac edilə bilən məhsulların həcmi artırılacaqdır. Üstəlik, önəmlisi odur ki, bütün bu layihələr, təbii ki, qeyri-neft sektoruna aiddir, ona görə də bu il nəzəri olaraq, biz onun həm dövlət büdcəsinin gəlir hissəsində, həm də ÜDM-də payının əhəmiyyətli dərəcədə artmasının şahidi olmalıyıq. Baş nazir Əli Əsədovun qeyd etdiyi kimi, cari il üçün hökumətin prioritetləri Qarabağ bölgəsində turizm marşrutlarının inkişafı, aqrar sahədə layihələr, müasir suvarma sistemlərinin quraşdırılması; su elektrik stansiyalarının tikintisi imkanlarının öyrənilməsi.

Xatırladaq ki, bir müddət əvvəl İnnovasiyalar Agentliyi Türkiyənin ən böyük sənaye bölgələrindən birində yerləşən və 130 texnologiya şirkətinə dəstək verən GOSB texnoparkı ilə memorandum imzalayaraq bu yolda ilk addımı atıb. Memorandum Qarabağda Yüksək Texnologiyalar Parkının yaradılmasını nəzərdə tutur.

III FƏSİL. SƏNAYE MÜƏSSİSƏSİNİN BƏRPA EDİLMƏSİ XƏRCLƏRİNİN UÇOTUNUN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

3.1. Uzunmüddətli investisiyaların uçotunun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

Normativ yanaşmanı tətbiq edən ölkə müəssisələrinin sayı o qədər də böyük deyil, baxmayaraq ki, sovet dövründə norma və standartların hesablanması bütün sənaye müəssisələri üçün məcburi idi. Bu vəziyyətin səbəblərindən biri, çox güman ki, faydalar və xərclərin uçotu və hesablanmasının normativ metodunun tətbiqi üsulları və ya alqoritmləri haqqında kifayət qədər məlumatın olmamasıdır. Digər səbəb norma və standartların hesablanması, onlara yenidən baxılmasının görünən tezliyi və hesablanmasının çətinliyi ilə əlaqədardır ki, bu da həm vaxt, həm də maliyyə baxımından çox baha başa gəlir. Üçüncü səbəb dövriyyə kapitalının bütün elementlərinin normallaşmaması ilə bağlıdır. Dövriyyə kapitalı standartları həmişə istehsalın real ehtiyaclarını ödəməlidir. Standartlar aşağı qiymətləndirilsə, müəssisə istehsalı lazımi ehtiyatlarla təmin edə bilməz, tədarükçülərə, fəhlələrə, qulluqçulara və s. ödənişləri vaxtında ödəyə bilməz. Normalar çox göstərildikdə əhəmiyyətli dərəcədə artıq ehtiyatlar yaranır, vəsaitlər dondurulur, bu da əhəmiyyətli itkilərə səbəb olur. Bundan əlavə, şişirdilmiş standartlar gəlirlilik səviyyəsinin azalmasına, müəssisənin əmlakının dəyərinin artması ilə ödənişlərin məbləğinin artmasına kömək edir. Xərclərin uçotunun normativ metodunun təkmilləşdirilməsi xərclərin hər bir elementinə - həm birbaşa, həm də dolayısı ilə aiddir. Birbaşa xərclərə birbaşa material və birbaşa əmək xərcləri daxildir. Material ehtiyatlarının sərfiyyatının normalaşdırılması istehsalın təkmilləşdirilməsi üzrə nəzərdə tutulan təşkilati-texniki tədbirlərin həyata keçirilməsini nəzərə almaqla, məhsulların istehsalı və ya işlərin görülməsi üçün zəruri olan xammalın və ya materialın yol verilən minimum miqdarının müəyyən edilməsidir. Material ehtiyatlarının istehlakının normalaşdırılması məhsul istehsalı və işlərin yerinə yetirilməsi üçün maddi məsrəflərdən rəasional istifadə üçün müəssisənin daxili ehtiyatlarını aşkara

çıxarmağa və səfərbər etməyə yönəldilmişdir. Məhsulların material sərfinin azaldılması dövriyyə vəsaitlərindən istifadənin səmərəliliyini artırmağa və insan əməyinin maya dəyərini azaltmağa imkan verir. Dövriyyə vəsaitlərinin xərclənməsinin müxtəlif dərəcələri var. Əməliyyat-texniki standartlar texnoloji prosesin konkret şəraiti və istehsalın təşkilinin müəyyən səviyyəsi üçün xammal və materialların son sərfini əks etdirir. Vahid tarifləri müəyyən bir zavodda və ya avadanlıq növündə istehsal olunan xüsusi məhsulun vahidinə material sərfini əks etdirir. Birləşdirilmiş normalar bir neçə homogen müəssisə tərəfindən istehsal olunan eyni məhsul üçün materialların sərfini xarakterizə edir (Mehdiyev V.M. 2014: s.220).

Getdikcə artan sayda müəssisələrimiz xərclərin uçotu və hesablanması standart metodundan istifadə etməyə başladığından, metodun özünün ideal olmadığını qeyd etmək lazımdır. Onun birinci çatışmazlığı, fikrimizcə, ondan ibarətdir ki, ona əsasən, yalnız məsrəflərin növü üzrə kənarlaşma (birbaşa maddi və birbaşa əmək məsrəfləri və ya ümumi istehsal xərcləri üçün) onların baş verdiyi yer göstərilmədən göstərilir, ikinci çatışmazlıq isə müəssisələrində idarəetmə uçotu məsələləri ilə müxtəlif struktur bölmələri məşğul olduğu üçün. Bu araşdırma bu çatışmazlıqların aradan qaldırılmasına yönəlib:

1. Standart metod üzrə faktiki məsrəflərin uçotu normalar üzrə məsrəflər və normalardan kənarlaşmaları əks etdirən xərclər baxımından ayrıca aparılmalıdır. Bu, normalardan kənara çıxma nəticəsində yaranan xərclərin əsas növləri üzrə gündəlik sənədləşdirilməsi və ya nisbətən qısa müddət ərzində hesablanması ilə əldə edilir ki, bu da həddindən artıq xərclərin qarşısını almaq və texnoloji, təşkilati və planlaşdırma səviyyəsini yaxşılaşdırmaq üçün vaxtında tədbirlər görməyə imkan verir;

2. Normalardan kənara çıxmalara və normalarda dəyişikliklərə görə standart hesablamalardan və uçot məlumatlarından istifadə etməklə müəyyən növ məhsulların faktiki maya dəyərini hesablanması kütləvi və irimiqyaslı istehsalda tətbiq etmək daha məqsədəuyğundur. Hissələrin və birləşmələrin və ya çoxməhsul

xarakteri daşıyır (maşınqayırma və metal emalı müəssisələri, trikotaj, ayaqqabı, geyim, mebel, təkər və s. sənayelər);

3. İstənilən sənayedə məsrəf normalarından kənarlaşmaların (maddələr, baş vermə yerləri, səbəblər, kənarlaşmalara görə məsul şəxslər üzrə) operativ müəyyən edilməsi (o cümlədən siqnal sənədlərinin köməyi ilə) və cari uçotu tətbiq edilməlidir. Normalardan kənara çıxmaların uçotu konkret məhsul növləri (işləri) və ya bircins qruplar üzrə aparılmalıdır.

Tədqiqatımız üçün qeyd etmək vacibdir ki, məsrəf normalarından kənara çıxmaların uçotu maddələr, baş vermə yerləri, səbəblər və kənarlaşmalara görə məsul şəxslər üzrə aparılmalıdır. Amma təəssüf ki, bunun dəqiq necə təşkil olunmalı olduğu deyilmir. Bu yazıda məhz bu səhvin aradan qaldırılması təklif olunur.

Normativ metodun təkmilləşdirilməsinə məlum yanaşmalar bir qayda olaraq norma və standartların hesablanması aydınlaşdırılması və əsaslandırılması, habelə kənarlaşmaların miqyasının hesablanması düzgünlüyünün aydınlaşdırılması, dəyişməmiş norma və standartların istifadə müddətinin azaldılması ilə bağlıdır; böyüdülmüş şərti obyekt üçün deyil, bölmələr üzrə istehsal olunan hər bir məhsul növü üzrə norma və standartların hesablanması ilə; mühasibat uçotunun və nəzarətin avtomatlaşdırılması və iqtisadi məlumatların kompleks emalı ilə, maddi ehtiyatların buraxılmasının və kənarlaşmaların sənədləşdirilməsinin məhdudlaşdırılmasının dəqiqliyinin artırılması ilə; məsrəflərin məsuliyyət mərkəzləri və məsrəf mərkəzləri tərəfindən müəyyən edilməsi ilə, hər bir bölmənin fəaliyyətinin xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla, məsrəflərin idarə edilməsinin qeyri-mərkəzləşdirilməsi ilə (Mehdiyev V.M. 2014: s.220).

Müəssisələrdə birbaşa xərclərin normalaşdırılması üsullarından hələ də istifadə olunursa, dolayısı xərclərin normalaşdırılması dəyişən və sabit xərclər kontekstində, o cümlədən xərclərin növləri üzrə aparılırsa, onların baş verdiyi yerlərdə praktiki olaraq heç kim norma ilə məşğul olmur. Təcrübə, bir qayda olaraq, bu xərcləri faktiki olaraq hesabat dövrünün maliyyə nəticələrinə ümumi məbləğdə aid etmək yolunu izləyir. Lakin bu xərclərin həm növlərinə, həm də yaranma yerinə görə nisbəti resursdan istifadənin səmərəliliyini, sapmanın baş verdiyi xüsusi

əməliyyatı və bu əməliyyatı yerinə yetirən işçini müəyyən etmək baxımından onların idarə olunmasını artırmağa bilər.

Faktiki məsrəfləri müəyyən etmək üçün standart məsrəflərin uçotu metoduna uyğun olaraq fərqləri hesablamaq lazımdır. Əslində fərqlər standart və faktiki xərclər arasındakı fərkdir. Çox məhsullu iri müəssisələr üçün hətta birbaşa faktiki və standart xərclərin davamlı müqayisəli təhlili çoxlu sayda məhsul və onların istehsalı üçün istifadə olunan birbaşa maddi resurslar səbəbindən olduqca çətinidir. Bununla əlaqədar olaraq, daha çox xarici və qismən yerli təcrübə yalnız qeyri-standard məhsullar üçün təhlil aparmaq yolunu tutmuş və sapmaların idarə edilməsi adını almışdır. Fikrimizcə, kompüter uçotu və məsrəflərin təhlili dövründə istehsal olunan bütün növ məhsullar üçün birbaşa xərclərin təhlilinə (bu, kənarlaşmaların təhlilinin ən çox vaxt aparan hissəsidir) diqqət yetirmək tamamilə mümkündür. Eyni zamanda, sapmaların əhəmiyyətsiz sayıla biləcəyi və düzəlişlərə məruz qalmayan forma yaratmaq mümkündür, bu da işin həcmi əhəmiyyətli dərəcədə azaldacaqdır (<http://www.zakonprost.ru/content/base/62351>).

Kənarlaşmaların böyüklüyü hesablandıqdan sonra onların növü müəyyən edilir və onların əlverişli və ya əlverişsiz olması məlum olur. Əgər faktiki məsrəflər onların standart dəyərindən artıqdırsa, onda belə bir kənarlaşma əlverişsiz hesab edilir və belə faktiki xərclərin səbəblərini müəyyən etmək və onları aradan qaldırmağa çalışmaq lazımdır ki, kənarlaşma əlverişli olsun, faktiki xərclər isə öz standartlarından az olsun.

Xərclərin uçotunun normativ metodundan istifadənin səmərəliliyi onlara vaxtında və keyfiyyətli nəzarəti nəzərdə tutur. Müasir şəraitdə, bu metodda istifadə olunan fərdi norma və standartların hesablanması müxtəlif struktur bölmələrinin işçiləri tərəfindən aparıldıqda, kənarlaşmaların bütün norma növləri üçün kənarlaşmaları bölmədən dəyər ifadəsində uçota alındığını və bir qayda olaraq. Bundan əlavə, vurğulanmalıdır ki, kənarlaşmaların etibarlı və vaxtında uçotunu təşkil etmək üçün norma və standartların işlənilməsi və onların kənarlaşmalarının uçotu üzrə vahid mərkəzin təşkili məqsədəuyğun olardı. Bu halda, yeni bir nəzarət obyektinə meydana çıxacaq - məhsul növləri üçün xüsusi

xərc dərəcələri və məhsulların istehsalı və satışı prosesində onlar üçün kənarlaşmalar. Sapmaların planlı və nəzarətli hesablamalarının belə inteqrasiya olunmuş sisteminin səmərəliliyi əhəmiyyətli dərəcədə norma və standartları tərtib edənlər və vahid mərkəz arasında vəzifələrin (funksiyaların) bölüşdürülməsindən, habelə onların müəssisənin strukturunda yerindən asılı olacaqdır. Xərclərin uçotu və nəzarətinin standart metodunda istehsal olunan məhsul vahidi üçün standart məsrəflər altı elementlə təmsil olunur (Mehdiyev V.M. 2014: s.220):

- 1) əsas materialların standart qiyməti satınalma şöbəsində hazırlanır;
- 2) əsas materialların standart miqdarı müxtəlif şöbələr (istehsalat şöbəsi, materialların uçotu qrupu, texnologiya və ya dizayn şöbəsi, satınalma şöbəsi və s.) tərəfindən müəyyən edilə bilər;
- 3) istehsalat işçilərinin iş vaxtının normativi əməyin elmi təşkilatı şöbəsi (əgər belə şöbələr hələ də mövcuddursa), əmək və əmək haqqı şöbəsi tərəfindən hazırlanır;
- 4) birbaşa əmək haqqının standart dərəcələri ya işçinin müqaviləsində müəyyən edilir, ya da əmək və əmək haqqı şöbəsi tərəfindən müəyyən edilir;
- 5) dəyişən qaimə məsrəflərinin standart əmsalının hər bir elementi müvafiq şöbə tərəfindən müəyyən edilir;
- 6) analogi olaraq, sabit qaimə məsrəflərinin standart əmsalının hər bir elementi müəyyən edilir.

Sənaye müəssisələrində yeni bir obyektin idarə edilməsi üçün təşkilati modellərin mümkün variantları üzərində dayanaq. Nəticəyönümlü standart məsrəf elementlərinin planlı və nəzarət hesablamaları sistemi konkret müəssisənin mövcud təşkilati strukturuna uyğunlaşmalı olan müxtəlif təşkilati modellərə əsaslanmalıdır. Birinci istiqamət kimi normaların işlənilib hazırlanması və sapmaların uçotunun şirkət miqyasında planlaşdırma ilə inteqrasiyasını təklif etmək olar. Bu zaman normaların mərkəzləşdirilmiş planlaşdırılması və məhsul növləri üzrə ayrı-ayrı məsrəf növləri üzrə kənarlaşmaların hesablanması, habelə

belə kənarlaşmaların səbəblərini müəyyən etməklə kənarlaşmalara nəzarət və bu kənarlaşmaların aradan qaldırılması üçün idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi ayrılırlar.

Regionlara yönəlmiş bölməli müəssisə idarəetmə strukturlarında standart xərclərin inteqrasiya olunmuş idarə edilməsi problemləri xətti-funksional idarəetmə strukturları ilə eynidir, çünki xətti-funksional idarəetmə strukturlarından ən çox belə bölmələr daxilində istifadə olunur. Əsas istehlakçılara yönəlmiş bölməli müəssisə idarəetmə strukturlarında iki seçim mümkündür. Birincisi, əsas müştərinin bir məhsulu istehlak etməsi, sonra məhsulun bölməli idarəetmə strukturu ilə bağlı vəziyyət praktiki olaraq təkrarlanır. İkinci variantda, əsas müştəri müəssisə tərəfindən istehsal olunan məhsullar dəstinin istehlakına yönəldilir, sonra bölmələr xətti funksional sxemə uyğun olaraq qurulur. Bölmə strukturunun idarəedici (mərkəzi) bölməsi strateji idarəetmənin inkişafı baxımından koordinasiya və məsələləri ilə məşğul olmalıdır. Belə olan halda standartların işlənilib hazırlanması baxımından istehsal olunan məhsulların rəqabət qabiliyyətini artırmaq, standartları təkrar-təkrar arzu olunan dəyərlərə yaxınlaşdırmaq üçün hədəf maya dəyərinin hesablanmasından istifadə etmək faydalı olardı (Səbzəliyev S.M. 2018: s.311).

İkinci istiqamət, planlaşdırma normalarının vəzifələrinin təşkilati bölgüsü ola bilər və müəyyən növ xərclər üçün səpmaların məhsul növləri və şirkət miqyasında planlaşdırması ola bilər. Bu seçimlə matris nəzarət strukturlarından istifadə etmək olar. Bu zaman standartların işlənilib hazırlanmasında, onlardan kənarlaşmaların nəzərə alınmasında, kənarlaşmaların səbəblərini təhlil edən və onların aradan qaldırılması üçün qərarların qəbul edilməsində iştirak edən müxtəlif struktur bölmələrinin əməkdaşları ikili tabeçilikdə olurlar. Bir tərəfdən, layihə menecerinə kadr və texniki yardım göstərən şöbələrində işləyirlər, digər tərəfdən, prosesi həyata keçirmək üçün lazımi səlahiyyətə malik olan layihə və ya hədəf proqram menecerinə tabedirlər.

Bildiyiniz kimi, başlanğıcı və sonu dəqiq müəyyən edilmiş fəaliyyətlər üçün layihələr, davam edən fəaliyyətlər üçün işə (və bizim təklifimiz konkret olaraq belə fəaliyyətlərə aiddir) məqsədli proqramlar formalaşdırılır. Bu zaman təşkilatın

kadrlarından daha çevik və səmərəli istifadə, işçilərin xüsusi bilik və səriştəsi, onların əmək xərclərinin azaldılması imkanları kimi matris strukturunun əsas üstünlüklərindən istifadə edilir. Matris idarəetmə strukturundan istifadənin əhəmiyyətli çatışmazlığı ondan ibarətdir ki, funksional bölmələrin işçiləri tərəfindən standart xərclərin idarə edilməsi funksiyaları "qalıq prinsipinə uyğun olaraq" həyata keçirilir: onların funksional bölməsinin funksiyaları ilk dəfə yerinə yetirildikdə və yalnız bundan sonra fəaliyyət göstərməyə başlayırlar. Məqsədli proqramların iştirakçıları arasında - layihə komandasının daimi üzvləri və bu proqramlarda iştirak edən funksional şöbələrin işçiləri arasında şəxsiyyətlərarası münaqişələrin yaranacağı da ehtimal edilir.

Yeni xərclərə nəzarət obyektini idarə etmək üçün layihə strukturlarından istifadə etməmək daha yaxşıdır, çünki onlar, əslində, məhdud müddət ərzində bir sıra böyük layihələrin və ya işlərin təşkilatında paralel icranın effektiv idarə edilməsini təmin etməyə yönəlmiş müvəqqəti strukturlardır. Layihənin sonunda belə bir strukturun fəaliyyətini dayandıracağı, standart xərclərin idarə edilməsi isə strateji, taktiki və əməliyyat məqsədlərini birləşdirən daimi idarəetmə funksiyasına çevrilməli olduğu güman edilir.

Yuxarıda göstərilən təkliflər əsasən iri və orta müəssisələrə aiddir. Kiçik müəssisələrdə norma və standartların işlənilib hazırlanması, faktiki xərclərin uçotu, tənzimlənməsi və hesablanması üçün strateji, taktiki və əməliyyat məqsədləri ilə bağlı bütün məsələlər ən yaxşı halda xüsusi təyin olunmuş işçi tərəfindən həll edilir. Müəssisədə normativ məsrəflərin idarə edilməsi sahəsində biliyə malik işçi yoxdursa, o zaman bu funksiyaları kənardan təhvil vermək məntiqli olardı. Ancaq bu işdə ixtisaslaşmış firmalar praktiki olaraq yoxdur. Hələlik bu cür funksiyaları yerinə yetirən infrastrukturun inkişaf etmədiyini deyə bilərik və müəssisələrin onun həyata keçirilməsinə tələbatı praktiki olaraq yoxdur. Ola bilsin ki, belə funksiyaları yerinə yetirmək üçün kifayət qədər sayda müəssisəyə ehtiyac yarandıqda, mühasibat uçotu üzrə konsaltinq firmaları öz əhatə dairəsini genişləndirəcəklər. Digər tərəfdən, istehsal müəssisələri standart məsrəflərin idarə edilməsi funksiyalarını öz biznesləri üçün əsas hesab edə bilərlər.

Beləliklə, mühasibat uçotunun və məsrəflərə nəzarətin normativ metodunun təkmilləşdirilməsinin əsas istiqaməti kimi müəlliflər müəssisə daxilində təklif olunan yeni idarəetmə obyektinin - norma və standartların hesablanması və onların idarə edilməsini nəzərdə tuturlar. Yeni obyektin idarə edilməsinin struktur dizaynı müxtəlif üsullarla təşkil oluna bilər, nəzərdən keçirilən idarəetmə sxemlərinin heç biri heç bir müəssisə üçün tamamilə effektiv və uyğun hesab edilə bilməz. Mövcud müəssisə idarəetmə sxemini, yeni obyektin idarə edilməsi üçün təşkilati modellərin mümkün variantlarını, təhlil edilən sahədə yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin mövcudluğunu və digər amilləri nəzərə almaq lazımdır.

Beləliklə, məsrəflərin hesablanması standart metoduna əsasən, kommersiya və inzibati xərclər təyinatına görə qruplaşdırılır, lakin hər bir məsrəf növü üçün onların yerləşdiyi yerə daxil edilməsini də təklif edirik. Beləliklə, inzibati xərclər müəssisənin müxtəlif hissələrində yaranır və onların kənarlaşmalarını praktikada təhlil etmək üçün onların harada baş verdiyini bilmək vacibdir. Buna görə də, hər bir sapma üçün sütunlarda, sətirlərdə - məsrəflərin növü və xanalarda dəyərin ölçüsünü göstərən bir matris yaratmaq lazımdır. Menecer matrisin maksimum elementini seçir, sapmanın səbəblərini təhlil edir və invaziv hesab edildiyi təqdirdə onu aradan qaldırmaq üçün tədbirlər görür. Bundan sonra, biri matrisin qalan elementlərinin növbəti maksimumuna keçir və prosedur bir neçə dəfə təkrarlana bilər. Beləliklə, təklif olunan məsrəflərin normallaşdırılması metodu dolayı xərclərin normallaşdırılmasının standart metodundan fərqlənir.

Xarici qurumlarda mühasibat uçotu və maliyyə xidmətləri adətən məhsul növləri üçün xüsusi xərc prinsiplərini işləyib hazırlamaq və məhsul istehsalı və satışında kənarlaşmaları idarə etmək üçün Mühasibat və Maliyyə Xidmətləri, o cümlədən Planlaşdırma Mühasibat Bürosu tərəfindən həyata keçirilir. Bu tədqiqat uzunmüddətli investisiya uçotunun təşkilində aşağıdakı çatışmazlıqları aşkar edir:

- Mövcud qanunvericiliyə uyğun olaraq uçot siyasətini formalaşdırmaq lazımdır, ona görə də mühasiblərin bu sahədə biliklərini artırmaq lazımdır.

- Təsdiq edilmiş iş qrafiki yoxdur, ona görə də bu, şifahi razılaşma şəklində həyata keçirilir ki, bu da uzunmüddətli investisiya uçotu haqqında məlumatların vaxtında və natamam çatdırılmasına cavabdeh şəxslərin olmamasında əks olunur.

- Tikinti prosesinə rəhbərlik tərəfindən nəzarətin olmaması, onun həyata keçirilməsi üçün çəkilən xərclər, eləcə də təsdiqedicə sənədlərin yoxlanılması zamanı Mühəsibatlıq şöbəsi tərəfindən lazımı nəzarətin olmaması.

Uzunmüddətli investisiya uçotunun təşkilini təkmilləşdirmək üçün biz təklif edirik:

1) Müəssisənin uçot siyasətinin real liberallaşdırılması, mühəsibat uçotu və maliyyə hesabatı sisteminin təkmilləşdirilməsi tədbirlər həyata keçirilərkən mövcud qanunvericilikdəki ziddiyyətlərin aradan qaldırılması üçün unikal vasitədir. Beynəlxalq standartlara uyğun olaraq Mühəsibat Uçotu İslahatı Proqramında nəzərdə tutulmuşdur;

2) Əsas məlumatları əldə etmək və mühəsibat uçotu və hesabatlarda məlumatların vaxtında qeyd edilməsini təkmilləşdirmək üçün iş axını cədvəli hazırlanmalıdır. Bu, mühəsiblərin məhsuldarlığını yüksəldəcək, mühəsibat uçotuna nəzarət funksiyalarını gücləndirəcək, mühəsibat uçotunun mexanikləşdirilməsi və avtomatlaşdırılması səviyyəsini yüksəldəcək, həmçinin hər bir əsas sənəd üzrə şöbələrin və rəhbər işçilərin sayını maksimuma çatdıracaq, şöbəni azaldacaq. Daha az vaxt və vaxt sərf olunacaq. Bu mühəsibat uçotu siyasətində tələb kimi qəbul edilməlidir.

3) Uzunmüddətli investisiyalar üzrə biznes əməliyyatlarının vaxtında və etibarsız uçotu üçün daha az cərimə ödəmək;

4) Müəssisə rəhbərliyi tərəfindən uzunmüddətli investisiya uçotuna nəzarətin gücləndirilməsi. Bu o deməkdir ki, menecer mühəsibat sənədlərinə baxır, əraziyə aid olan qanunları öyrənir və işçilərə əlavə nəzarət edir. Bu yanaşma tikinti vəsaitlərindən daha məqsəduyğun istifadə etməyə, rəhbərliyi müəyyən obyektin alınması zərurətinə inandırmaq üçün daha az vaxta və vəsaitlərdən istifadə zamanı işçilərin nizam-intizamını yaxşılaşdırmağa imkan verəcək.

Bundan əlavə, müəssisə rəhbərinin bilavasitə nəzarəti altında olan mühasibat uçotu məlumatlarına əsaslanaraq, tikinti üçün vəsaitlərdən istifadənin səmərəliliyinin təhlilini həyata keçirmək lazımdır. Bu halda menecer müəssisədəki işlərin vəziyyəti haqqında tam təsəvvür əldə edəcək. Qeyd etmək lazımdır ki, əsas vəsaitlərin ilkin dəyərinin və onların dəyərinin artırılması ilə əlaqədar onların dəyişdirilməsi və yenidən qurulması xərclərinin müəyyən edilməsi qaydaları məsrəflərin formalaşması və silinməsi prosesinə nəzarət etməyə imkan verir. Bununla belə, məsrəflərə nəzarət əksər yerli və özəl mühasibat uçotu registrləri səviyyəsində daha asandır, çünki məlumatlar subhesabda görünür. Məlumatların daha ümumi registrlərdə təqdim edilməsi müəssisənin investisiyalarının intensivliyini adekvat şəkildə əks etdirmir. Bu, vahid registrlərdə bu dövriyyələrin süni şəkildə həddindən artıq qiymətləndirilməsinə və kapital qoyuluşu əməliyyatlarında əlavə dəyər və silinmələrin ciddiliyinə gətirib çıxarır. Çünki bəzi mühasibat qeydləri iqtisadi deyil, ənənəvi uçotdur.

Yuxarıda göstərilənlərdən aydın olur ki, uzunmüddətli investisiya uçotunun səmərəliliyinin artırılması məlumatların qruplaşdırılması və təqdimat metodu sahəsində olmalıdır, çünki bütün təsərrüfat əməliyyatları mühasibat uçotu və maliyyə mənası və mühasib və kompüter baxımından çox sadədir.

3.2. Bərpa xərclərinin uçotunun beynəlxalq standartlara uyğun təkmilləşdirilməsi

İqtisadçılar hazırkı dünya maliyyə tənəzzülü şəraitində rəqabətə davamlı olmaq üçün xərclər, nəzarət və təhlillər haqqında məlumatlara malik olmalıdırlar. Bu, öz növbəsində, ilk növbədə etibarlı maliyyə hesablarının yaradılmasına kömək edir, ikincisi, qərarların qəbulu və müxtəlif fəaliyyətlərin idarə edilməsi zamanı istehlakçılar və tərəfdaşlar arasında danışıqları tənzimləməyə imkan verir. Nəzəri və praktiki yanaşma çərçivəsində iqtisadi oyunçunun idarəetmə sisteminin tənzimlənməsində ən təsirli vasitələrdən biri kimi daxili nəzarəti qeyd etmək olar. Daxili nəzarət təsərrüfat subyektinin idarəetmə sisteminin tərkib hissəsidir, o,

“mühasibat uçotu, yoxlama şərtləri və şərtləri və xüsusi alətləri” birləşdirir, beləliklə, onların hamısı birlikdə etibarlı maliyyə hesabatının formalaşdırılması üçün istifadə olunur. Bunun sayəsində iqtisadi oyunçu düzgün yerinə yetirilən işi qiymətləndirmək və sabit hesab indekslərini fərqləndirmək üçün vacib məlumatları İstehsal məsrəflərinin uçotu və məsrəflərin hesablanması idarəetmə sistemində istehsalın texniki səviyyəsinin davamlı olaraq yüksəldilməsinə və onun səmərəliliyinə bilavasitə təsir göstərən ən mühüm sahədir. İstehsal xərclərinin uçotunun əsas vəzifələri bunlardır:

- məhsulların istehsalı ilə bağlı faktiki xərclərin vaxtında, tam və etibarlı əks etdirilməsi;

- İstehsalın müəyyən sahələrində yol verilən qeyri-məhsuldar məsrəflərin və itkilərin müəyyən edilməsi;

Xammaldan, materialdan, yanacaqdan, əmək haqqı və digər məsrəflərdən səmərəli istifadə edilməsinə, yəni istehsalın idarə edilməsi və saxlanması üçün resursların mütərəqqi prinsiplərinə və xərclərin qiymətləndirilməsinə riayət olunmasına nəzarət;

Effektiv layihələrin icrasını yoxlamaq və xərcləri daha da azaltmaq üçün ehtiyatları müəyyən etmək.

Həm təşkilatda, həm də onun şöbələrində məhsuldar fəaliyyətin nəticələrinin müəyyən edilməsi.

İstehsal məsrəflərinin hesablamalarının rəşional təşkili aydın və əsaslandırılmış təsnifat tələb edir.

Mühasibat uçotunun məqsədinə görə xərclər təsnif edilir:

İstehsal olunan məhsulun qiymətini müəyyən etmək və fəaliyyətin maliyyə nəticələrini formalaşdırmaq;

İnzibati qərarlar qəbul etmək üçün..

Müəyyən bir məhsul növünün qiymətini müəyyən etmək üçün xərclər məsrəf maddələrinə görə təsnif edilir:

- 1) Xammal və əsas materiallar;
- 2) Bərpa olunan tullantılar (çıxarılan);

3) Üçüncü tərəf təşkilatlarının alınmış məhsulları, yarımfabrikatları və istehsal xidmətləri;

4) Texniki məqsədlər üçün yanacaq;

5) Texniki məqsədlər üçün enerji;

6) İstehsalat işçilərinin əmək haqqı;

7) Məhsuldar işçilərin sosial ehtiyacları üçün ayrılan;

8) İstehsalın hazırlanması və inkişafı xərcləri;

9) qaimə məsrəfləri;

10) ümumi biznes xərcləri;

11) nikahdan itkilər;

12) digər istehsal xərcləri;

13) Ümumi istehsal dəyəri;

14) biznes xərcləri.

Məhsulun hazırlanmasında istifadə olunan xammal və materiallar əsas sənədlər (sərhəd kartı, qəbz tələbləri) əsasında istehsal maya dəyərinə yazılır. Hesabat dövrü üçün ilkin sənədlər xammal və material sərfi qaydalarına uyğun olaraq qruplaşdırılır, onların əsasında təşkilatın hər bir şöbəsi üçün material bölgüsü hesabatları hazırlanır. Müəssisə tərəfindən qəbul edilən maddi qiymətləndirmədən asılı olaraq, paylama və rəqələri ilkin qiymətlə (material faktiki qiymətə hesablanıbsa) və ya balans dəyərindən ayrı və balans dəyərindən kənara çıxma (material kitaba uyğundursa) tərtib edilə bilər. Məzmun istifadəsi məzmun paylama siyahılarına uyğun olaraq qeyd olunur.

Eyni zamanda, müəyyən bir məhsulun maya dəyərinə həmin məhsulun istehsalı üçün istifadə olunan xüsusi xammal və materiallar daxildir.

Əgər bir növ xammal və ya materialdan müxtəlif məhsullar hazırlanırsa, onda xammal və əmtəə məhsul növlərinə bölünür. Bölüşdürmə nisbətə aparıla bilər: məhsul vahidi üçün materialın standart istehlakı; İstehlak əmsalının müəyyən edilməsi (əsas məhsul üçün material sərfi birə bərabərdirsə, qalanları üçün isə - az və ya çox); Hazır məhsulun miqdarı və ya çəkisi.

Cədvəl 2: Azərbaycanda tikinti işlərinin (xidmətlərinin) yerinə yetirilməsinə dair xərclərin strukturu, cəminin % ilə

	Ümumi xərclər					
		Material xərcləri	əmək məsrəfləri	əsas fondların amortizasiya məsrəfləri	sosial ayırma fondları	Digər xərclər
2000	100.0	43.7	24.2	1.6	8.4	22.1
2001	100.0	60.4	22.0	2.9	7.9	6.8
2002	100.0	64.5	15.8	4.1	6.2	9.4
2003	100.0	68.2	13.8	2.8	5.9	9.3
2004	100.0	56.0	16.4	7.4	4.2	16.0
2005	100.0	55.3	12.0	7.0	4.1	21.6
2006	100.0	65.0	10.8	5.3	3.5	15.4
2007	100.0	62.2	11.2	3.8	3.7	19.1
2008	100.0	62.9	9.8	2.7	2.4	22.2
2009	100.0	65.3	12.0	2.5	2.7	17.5
2010	100.0	67.4	11.2	2.0	2.1	17.3
2011	100.0	70.1	10.8	2.5	2.3	14.3
2012	100.0	59.7	8.4	3.0	1.8	27.1
2013	100.0	58.1	8.5	1.8	2.4	29.2
2014	100.0	56.7	8.0	7.1	1.9	26.3
2015	100.0	58.7	7.2	5.0	2.0	27.1
2016	100.0	52.6	7.2	2.9	1.5	35.8
2017	100.0	61.2	7.5	3.3	1.5	26.5
2018	100.0	58.7	8.0	2.9	1.6	28.8

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/construction/>

Təkrar emal edilmiş tullantılar istehsal xərclərini azaldır. Bərpa olunan tullantılar istehsalda istifadə edilə bilən və ya yan-yanə satıla bilən tullantılardır. Onlar potensial istifadə və ya bərpa xərcləri ilə qiymətləndirilir. Bərpa edilə bilən tullantılar qeydə alınır. Müəyyən növ məhsulların maya dəyəri bərpa olunan tullantıların miqdarı ilə birbaşa (sənədlərə uyğun olaraq) və ya dolaylı yolla (birbaşa əlaqəsi olmadıqda) bu məhsulların istehsalı üçün istifadə olunan materialların kəmiyyətinə və ya qiymətinə nisbətə əks etdirilir.

İdarəetmə üçün lazım olan maliyyə məlumatları təsərrüfat fəaliyyətinin uçuğu və təhlili sistemində formalaşır. İstehsal təşkilatlarının mənfəətin böyük əhəmiyyət kəsb etdiyi bir çox məqsədləri var. Gəlir və məxaric istehsal təşkilatlarının təsərrüfat fəaliyyətinə təsirin mühüm daşıyıcıları kimi onların istehsal və təsərrüfat

mexanizmlərinin inkişafında mühüm və eyni zamanda ən mürəkkəb elementlərdir. Özünüməşğulluq subyektləri tərəfindən məhsul çeşidinin və sərbəst (bazar) qiymətlərin müstəqil planlaşdırılması şəraitində mövcud vergi sisteminin tətbiqinin, gəlir və xərclərin metodik hesablanmasının əhəmiyyəti artır. Bazarda uğur qazanmaq üçün təşkilatın qabaqcıl rəhbərliyi onun gəlirləri və xərcləri haqqında tam, dəqiq və etibarlı mühasibat uçotu və analitik məlumat tələb edir.

İstehsalın iqtisadi səmərəsini artırmaq üçün idarəetmə qərarlarının qəbulu real hesablamalara və fəaliyyətin maliyyə nəticələrinin beynəlxalq standartlara uyğun olaraq mühasibat uçotu və maliyyə hesabatlarında əks etdirilməsinə əsaslanmalıdır. Bu, mühasibat uçotu məlumatlarının şəffaflığını və etibarlılığını, mebel istehsalının investisiya üçün cəlbediciliyini təmin edir.

İstehsal təşkilatları əhalinin müəyyən sosial həyat səviyyəsini təmin edən insan fəaliyyətinin mühüm sahələrindən birinə aiddir.

Tədqiqat göstərdi ki, sənayedə hələ də gəlir və xərclərin tərkibinin, onların tanınma anının, təsnifatının və mühasibat uçotunda sistemli əks olunmasının dəqiq tərfi yoxdur. İstehsal istifadə olunan məsrəflərin uçotu üsulu məsrəflərin standartla və normalardan kənara bölünməsinə nəzərdə tutmur. Təşkilatların maliyyə nəticələrinin real dəyərinin müəyyən edilməsi əsasən metodoloji aspektlərdən asılıdır, onların təkmilləşdirilməsi maliyyə nəticələrini etibarlı şəkildə yaratmağa və onları mühasibat və hesabatda operativ şəkildə əks etdirməyə imkan verəcəkdir. İqtisadçılar tərəfindən təklif olunan müxtəlif iqtisadi təhlil üsullarının mövcudluğuna baxmayaraq, hazırda mebel sənayesində bu cür vasitələrin məqsədəuyğunluğunu və faydalılığını qiymətləndirməyə və yüksək maliyyə nəticələrinə nail olmağa imkan verən vahid, sistemləşdirilmiş analitik alətlər dəsti yoxdur.

Təşkilatların gəlir və xərclərinin uçotu və təhlili sahəsində əvvəlki tədqiqatlar əsasən təsərrüfat subyektlərinin gəlir və xərclərinin uçotu və təhlilinin ayrı-ayrı konsepsiyalarının, prinsiplərinin və istiqamətlərinin öyrənilməsinə həsr edilmişdir.

İstehsal təşkilatlarının fəaliyyət göstərdiyi yeni sosial-iqtisadi şərait bu təşkilatlarda idarəetmə təhlili uçotu sisteminin funksional xüsusiyyətləri və inkişaf

perspektivləri sahəsində tətbiqi tədqiqatların aparılmasını, mebel istehsalının idarəetmə fəaliyyətinin səmərəliliyini artırmaq üçün mexanizm və üsulların axtarışını tələb edir.

Bu problemlər nəzəri və praktiki əhəmiyyətinə baxmayaraq, elmi mətbuatda kifayət qədər işıqlandırılmır. Bu hallar mebel sənayesində uçot metodlarının öyrənilməsinin və gəlir və xərclərin təhlilinin aktuallığını müəyyən edir.

3.3. Bərpa xərclərinin uçotunda kompüter texnologiyalarının tətbiq edilməsi

Son onilliklərdə İT müəssisənin mühasibat uçotu sisteminin ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir. İnformasiya sistemlərinin istifadəsi ilə mühasibat uçotunun sürətli inkişafına kömək edir:

- kompüter texnologiyası və rabitə vasitələrinin inkişafı;
- mühasibat uçotunun məntiqi əməliyyatlarının avtomatlaşdırılmasının mümkünlüyü;
- yeni idarəetmə sistemi və xətalara düzəldilməsi;

Hər hansı bir təşkilatın mühasibat uçotunun avtomatlaşdırılmasının əsas məqsədi plan və uçot göstəricilərinin qurulması üçün obyektiv metodoloji əsaslarla, habelə təsərrüfat fəaliyyətinin birbaşa uçotu və sürəti ilə xarakterizə edilməli olan mühasibat məlumat sisteminin öyrənilməsi, hazırlanması və yaradılmasıdır. Mühasib əl ilə seçimlərə müraciət etmədən istənilən vaxt üçün lazımı məlumatları dərhal əldə edə bilər. Mühasibat uçotu prosesinin sadələşdirilməsi eyni məlumatın müxtəlif cədvəllər yaratmaq üçün dəfələrlə istifadə olunduğu məlumatların qruplaşdırılmasına üstünlük verir.

Bu gün informasiya ilə işləməyin əsas vasitəsi fərdi kompüterdir, mühasibat uçotunun avtomatlaşdırılmış sistemləri fəal şəkildə istifadə olunur. Avtomatlaşdırılmış mühasibat uçotu informasiya sistemi (AIS-BU) mütəxəssislərin həyata keçirmələri üçün zəruri olan məlumatları əldə etmək və təqdim etmək üçün hesablama, rabitə və digər texniki vasitələr kompleksindən istifadə edərək xüsusi

məlumatların emalı metodlarından istifadə etməklə məlumat prosesinin avtomatlaşdırıldığı sistemdir.

Avtomatlaşdırılmamış bir sistemdə məlumatların işlənməsi ən çox hesablar, hesabatlar, mühasibat registrləri formatında kağız daşıyıcılarda aparılır. Avtomatlaşdırılmış sistem eyni sənədlərdən istifadə edir. Bundan əlavə, məlumatların avtomatlaşdırılmış və əl ilə işlənməsi arasında bir çox başqa fərqlər var.

İnformasiya dəstəyinin istifadəsi əməliyyatların vahidliyini, yəni eyni uçot prosedurlarının aparılması üçün məcburi olan müəyyən əmrlərin istifadəsini nəzərdə tutur. Bu, əl ilə işləmə üçün xarakterik olan səhvlərin ehtimalını demək olar ki, tamamilə aradan qaldırır. Kompüter sistemi müstəqil şəkildə daxili nəzarəti həyata keçirə və müəyyən tapşırıqları və əməliyyatları sənədləşdirmədən mexaniki şəkildə yerinə yetirə bilər, avtomatlaşdırılmamış uçot sistemlərində isə müəyyən mütəxəssislər nəzarətlə məşğul olur və bütün əməliyyatlar mütləq şəkildə kağız üzərində qeyd olunur. Lakin məlumatların qeyri-qanuni girişdən tam qorunmaması səbəbindən səhvlər və qeyri-dəqiqliklər ehtimalı var.

İnformasiya texnologiyalarının inkişafı müxtəlif profilli və miqyaslı müəssisələrdə mühasibat uçotunun avtomatlaşdırılmasının bütün üstünlüklərini qiymətləndirməyə imkan vermişdir. Hər bir şirkətin kimliyinə baxmayaraq, proqram təminatının (SW) düzgün seçilməsi ilə istənilən müəssisədə hətta ən çətin mühasibat işlərini belə həll etmək mümkündür. Bu hal onunla izah olunur ki, biznes proseslərinin əsas strukturu vahiddir və tərtibatçılara universal proqram məhsulları ixtira etməyə imkan verir ki, bu da çox yönlü olması səbəbindən sənədlərin elektron dövryyəsinə keçməyə və monoton kağız işini unutmağa imkan verir.

Bu gün əksər müəssisələr mühasibat uçotunun aparılması, təşkilatlar və idarələr arasında sənədlərin mübadiləsi üçün mühasibat uçotunun avtomatlaşdırılması proqramlarından istifadə edirlər. Hesabatı təqdim etmək üçün indi internetə çıxışın olması və onu elektron formatda tələb olunan orqana göndərmək kifayətdir.

Elektron sənəd idarəetməsi təkcə vaxta deyil, həm də maliyyəyə diqqət yetirməyə imkan verir. Birincisi, bahalı ofis avadanlığının və istehlak materiallarının

surətinin çıxarılması, onun təmiri, saxlanması və planlı şəkildə dəyişdirilməsidir. İkincisi, elektron sənədlər fiziki toplama yeri tələb etmir və istifadəsi asandır. Beləliklə, elektron sənəd idarəetməsi bir müəssisə ilə tənzimləyici və fiskal strukturlar arasında əməkdaşlıq üçün qarşılıqlı faydalı şərtləri əhəmiyyətli dərəcədə qənaət etməyə və təmin etməyə imkan verir.

Mühasibat uçotunun avtomatlaşdırılması müəssisənin spesifik xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsi və düzgün proqram təminatının tapılması ilə başlamalıdır. Bunun üçün aşağıdakı xüsusiyyətlər rəsmiləşdirilir:

- təşkilatın strukturu;
- fəaliyyət növü;
- avtomatlaşdırılmalı olan bölmələrin siyahısı;
- avtomatlaşdırılmış tapşırıqların siyahısı;
- sənədlərin dövriyyəsinin dəyəri;
- maliyyə departamentində kadrların bacarıq və ixtisasları (onların qeyri-qənaətbəxş hazırlığı halında, mühasibat uçotunun autsorsinqə keçirilməsi məqsəduyğundur).

Müəssisənin hərtərəfli təhlilindən sonra uyğun proqramları təmin edəcək, onları optimallaşdıracaq və şirkətin fərdi kompüterinə quraşdıracaq və lazım olduqda işçilərə əməliyyat təlimatı verəcək elektron sənəd dövriyyəsi operatoru ilə əlaqə saxlamaq məqsəduyğundur.

Bu cür funksiyalar müəssisələrdə mühasibat və vergi uçotunun avtomatlaşdırılması üçün şirkətlərdə vahid informasiya sistemlərinin yaradılmasına imkan verir. Onlar istifadəçi üçün geniş imkanlar açır:

- səhmlərin, alışların, satışların, pul vəsaitlərinin və qarşılıqlı hesablaşmaların idarə edilməsi;
- Müştəri münasibətlərini idarə etmək;
- operativ resursların planlaşdırılmasını həyata keçirmək;
- Büdcə və əmək haqqının hesablanması həyata keçirmək;
- müəssisənin maliyyə fəaliyyətinə nəzarət etmək və təhlil etmək;
- RAS, MHBS, ABŞ GAAP-a uyğun olaraq maliyyə hesabatlarını hazırlamaq.

Mühasibat uçotunun avtomatlaşdırılmasından əldə edilən faydalar, təşkilatlar üçün mühasibat uçotu mütəxəssisləri müasir proqram məhsullarının etibarlı istifadəçiləri olan üçüncü bir şirkətə verildikdə çoxalır (Salahov Ə.S., 2008).

Peşəkar yanaşma ilə elektron sənəd dövriyyəsi sənədlərin hazırlanması, göndərilməsi və qəbulu prosesini 75% sürətləndirir və mühasibat uçotunun məhsuldarlığını 40% artırır. Mühasibat uçotunun avtomatlaşdırılmasına investisiya qoyuluşunun məqsədəuyğunluğu lehinə maliyyəçilərin və mühasiblərin heyətini və iş sahəsinin təchiz edilməsi xərclərini əhəmiyyətli dərəcədə azaltmaq imkanının yaranması ilə əlaqədar olaraq müəssisə resurslarına qənaət edilir. Avtomatlaşdırma menecerə hər şeyi nəzarətdə saxlamağa, uzaqdan və vaxtında qərar qəbul etmək imkanı əldə etməyə imkan verir, müəssisənin məlumat itkilərindən və səhlənkar işçilərdən qorunma dərəcəsini artırır.

Deməli, mühasibat uçotunun avtomatlaşdırılması mühasibat uçotunun daha keyfiyyətli aparılmasını təmin edən müəssisənin ən mühüm vəzifələrindən biridir. Bu sistemi həyata keçirmək üçün siz mövcud resursları və məqsədləri araşdırmalı, proqram məhsullarını seçməlisiniz. Uyğun proqramları seçmək üçün İT mütəxəssisinin xidmətlərindən istifadə etməlisiniz. Sonradan proqram təminatının verdiyi bütün imkanlardan istifadə etmək üçün ixtisaslı mühasib tapmalısınız.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Uzunmüddətli maddi aktivlərinin uçotunun və analitik təminatının formalaşdırılması nəzəriyyəsi və metodologiyasının tədqiqi aşağıdakı nəticələr çıxarmağa imkan verdi:

1. Müasir iqtisadi şərait, ölkənin dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyası uzun müddət istehsal və təsərrüfat fəaliyyətində istifadə olunan əmlakın uçotuna, qiymətləndirilməsinə, təhlilinə yeni yanaşmalar tələb edir;

2. Uzunmüddətli maddi sərvətlərdən istifadənin xüsusiyyətləri onların hüquqi forması ilə bağlıdır. Uzunmüddətli aktivlərin idarə edilməsində xarici təcrübə və beynəlxalq maliyyə hesabatı standartlarının tələbləri onların mühasibat uçotunun nəzəri və metodoloji əsaslarının işlənilməsinin zəruriliyini göstərir.

Xidmət müəssisələrində mühasibat uçotunun təşkili və aparılması prosesi onların xarakterik xüsusiyyətləri ilə əvvəlcədən müəyyən edilir. Biz bu fərqləri və onların mühasibat uçotunun təşkili və aparılmasına təsirini araşdırdıq və bu zaman xidmət sektorunun aşağıdakı xüsusiyyətləri müəyyən edildi:

1. kiçik və orta biznesin üstünlük təşkil etməsi;
2. müxtəlif vergitutma rejimlərinin tətbiqi imkanları;
3. xidmət müəssisələrinin fəaliyyətinin normativ tənzimlənməsinin xüsusiyyətləri;
4. bütün xidmətlərin maddi və qeyri-maddi xidmətlərə, istehsal və qeyri-istehsal xidmətlərinə mövcud bölgüsü;
5. müəssisələr tərəfindən göstərilən xidmətlərin fərdi və müstəsna xarakteri;
6. dolayı xərclərin əhəmiyyətli payı;
7. istehsalat dövrünün qısa müddətə keçməsi ilə əlaqədar yarımçıq qalmış işlərin olmaması;
8. istehsal prosesi (xidmətin göstərilməsi) ilə xidmət istehlakı prosesinin üst-üstə düşməsi;
9. göstərilən xidmətlərin çoxşaxəli xarakteri.

Xidmət sektorunda kiçik və orta biznesin üstünlük təşkil etməsi mühasibat uçotunun təşkili və aparılmasına aşağıdakı kimi təsir göstərir:

Birincisi, kiçik müəssisələr sadələşdirilmiş uçot variantlarından istifadə etməyə meyllidirlər. İkinci xüsusiyyət kiçik müəssisələrin vergitutma rejimlərini və ya onların birləşməsini seçmək imkanında özünü göstərir. Kiçik sahibkarlıq subyektləri müxtəlif vergitutma rejimlərindən istifadə edə bilirlər:

1) gəlir vergilərinin, habelə digər vergilərin ödənilməsini təmin edən ənənəvi sistem,

2) sadələşdirilmiş vergitutma sistemi formasında xüsusi vergi rejimləri, hesablanmış gəlirdən vahid vergi¹. Mövcud vergi qanunvericiliyi fərdi vergi rejimlərinin birləşdirilməsinin mümkünlüyünü də nəzərdə tutur. Qeyd etmək lazımdır ki, hesablanmış vergi üzrə vahid vergi ilə vergitutma sistemidir.

Beləliklə, mühasibat uçotunda üç əsas məqsəd var: tam məlumatın formalaşdırılması, onun istifadəçilərə təqdim edilməsi və təşkilatın fəaliyyətinin mənfəət nəticələrinin qarşısının alınması.

Qeyd etmək lazımdır ki, mühasibat uçotu digər fənlərdən fərqli olaraq qanunvericilik bazasına (mühasibat uçotu haqqında əsasnamələr, qanunlar, qaydalar və s.) malikdir. Bununla belə, təkə qanunvericilik bazası onu xüsusi edir, həm də müəssisənin fəaliyyət göstərdiyi sahədən, nə qədər işçi işlədiyindən, icra xərclərindən və hansı istehlakçıya yönəldilməsindən asılı olan onun formalaşmış məqsəd və vəzifələridir. Ən əhəmiyyətli, müəssisənin mühasibat məlumatlarının (mühasibat hesabatlarının) tərtib edilməsində iştirak edən mühasibin qarşısında duran vəzifələrdir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYATIN SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. Abbasov Q.A. (2017), "Mühasibat uçotu" Dərslik və metodik yardım, Bakı, "Təkanur" nəşriyyatı, 528 s.
2. Alexander D., Britton A., Yorison A. (2010), Beynəlxalq Maliyyə Hesabatı Standartları: Nəzəriyyədən Təcrübəyə/Rus dilindən Tərcümə, Bakı, İqtisadiyyat Universiteti Nəşriyyatı, 764 s.
3. Maliyyə uçotu. Peşəkar mühasib proqramı. Əsas səviyyə, üçüncü fənn. Get Through Guides Ltd UK tərəfindən hazırlanmış və ACCA (The Association of Chartered Certified Accountants) tərəfindən tövsiyə olunan dərslik. İngilis dilindən METM tərəfindən tərcümə edilmişdir. Bakı, 2013, 680 s.
4. Mehdiyev V.M. (2014), Milli Mühasibat Uçotu Standartları və Kompüter Uçotu: Avtoreferat, Təşəkkül və Tətbiq Problemləri, Bakı, "Sabah" nəşriyyatı, 228 s.
5. Mühasibat uçotu: Qanun, Qaydalar, Təlimatlar, Bakı, "Hüquq ədəbiyyatı" nəşriyyatı, 2016, 456 s.
6. Mühasibat uçotunun əsasları (Beynəlxalq standartlar əsasında). Dərs kitabı. Get Through Guides Ltd., London BK, 2010, Azərbaycan dilinə tərcümə. Bakı, "İqtisadiyyat Universiteti" nəşriyyatı, 2013, 702 s.
7. Sadıqov A.Ə., Sadıqov T.Ə., Cəfərova Ş.Ə., Sadıqov C.Ə (2012), "Mühasibat uçotu" Dərsliyi, Bakı, "Müəllimlər" mətbəəsi, 688 s
8. Salahov Ə.S. . Milli Mühasibat Uçotu Standartları və kompüter mühasibatının bəzi prinsipləri haqqında . "Kooperasiya" elmi-nəzəri jurnalı , №2(17), Bakı , 2008 , səh.78-84.
9. Salahov Ə.S. (2000), Mühasibat uçotunun kompüterləşdirilməsi."1C Mühasibatlıq-Prof 6.0"Windows versiyalı mühasibat proqramına dair elmi-praktik vəsait, Bakı,"Səda", 145 səh.
- 10.Salahov Ə.S. (2008), Mühasibat uçotunun kompüterləşdirilməsi. "Azmühasib" mühasibat uçotu proqramlar paketinin tətbiqi xüsusiyyətləri, Dərs vəsaiti, Bakı, Elm, 236 səh.

- 11.Salahov Ə.S. Azərbaycanca mühasibat uçotunun beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması və kompüterləşdirilməsinin bəzi problemləri. Qloballaşma prosesində Qafqaz və Mərkəzi Asiya : II Beynəlxalq Konqres , iqtisadi və beynəlxalq münasibətlər , (Məqalələr toplusu), I kitab.Bakı , "Qafqaz Universiteti " nəşriyyatı , 2007, səh.66-70.
- 12.Salahov Ə.S. Kompüter mühasibatında Milli Mühasibat Uçotu Standartlarının tətbiqinin bəzi məsələləri. Böhrandan sonrakı iqtisadiyyatda maliyyə resurslarının səmərəli idarə olunmasında şəffaflığın rolu. Beynəlxalq elmi-praktik konfrans. Bakı, "İqtisadiyyat və audit"jurnalının nəşri, 2009, səh.394-397.
- 13.Salahov Ə.S. Mühasibat uçotunun beynəlxalq standartlara uyğun təkmilləşdirilməsinin nəzəri və metodoloji əsasları haqqında.Kooperasiya : tarix və reallıqlar (Məqalələr və tezislər toplusu) .Bakı, "Kooperasiya " nəşriyyatı , 2008 , səh .206-212.
- 14.Salahov Ə.S., Mehdiyev V.M. (2016), Mühasibat uçotu, Dərslik, Bakı, "3 sayılı Bakı Mətbəəsi" ASC, 566 səh.
- 15.Səbzəliyev S.M. (2018), Maliyyə hesabatı, Dərs vəsaiti, Bakı, "İqtisad Universiteti" Nəşriyyatı, 312 səh.
- 16.Səbzəliyev S.M., Quliyev V.M. (2014), İdarəetmə uçotu, Dərslik, Bakı, "Elm və təhsil" Nəşriyyatı, 524 səh.
- 17.SOCAR-ın maliyyə hesabatları, Azərbaycan Dövlət Neft Şirkətinin www.socar.az saytı.

Rus dilində

- 18.Миддлтон Д.Р. Бухгалтерский учет и принятие финансовых решений (английский перевод под редакцией И.И. Елисеевой) М., Аудит. УНИТИ, 1997, 408с.
- 19.Мюллер Г., Гернон Х., Миик Г. Бухгалтерский учет: международная перспектива (английский перевод под редакцией Соколова Я.В.). -М.: «Финансы и статистика», 2004, 136с.

20. Нидлз Б., Андерсон Х., Калдуэль Д. Основы бухгалтерского учета: Пер. с англ. / Ред. А.В. Соколова - 2-е изд., Стереотип - М.: "Финансы и статистика", 1997, 496 с.
21. Палий В.Ф., Палий В.В. Финансовый учет: Учебник: М: ФКБ-ПРЕСС, 1998-ч.1, 304 с.
22. Палий В.Ф., Палий В.В. Финансовый учет: Учебник: М: ФКБ-ПРЕСС, 1998-ч.2, 352 с.
23. Палий В.Ф. Современная бухгалтерия М.: Изд-во «Бухгалтерия» 2003, 792 с.
24. Хорнгрен Ч.Т., Фостер Дж. Бухгалтерский учет: Управленческий учет (пер. с англ. под ред. Соколова Я.В.) - М.: Финансы и статистика, 2004, 416с.
25. Хендриксон Э.С., Ван Бреда М.Ф. Теория бухгалтерского учета (английский перевод под редакцией Я. В. Соколова). -М.: Финансы и статистика, 2004, 576с.

İngilis dilində

26. David Alexander, Christopher Nobes. Financial accounting. An international introduction. Fifth edition. Pearson Education Limited, 2013, 508p.
27. David Annand, Henry Dauderis. Introduction to Financial Accounting. 2017
28. Michael Jones. Accounting. Third edition. University of Bristol, 2013, 740p.
29. McGraw Hill. Fundamental Accounting Principles. 19th edition, 2008
30. Ronald Hilton, David Platt. Managerial Accounting: Creating Value in a Dynamic Business Environment. 12th edition, 2019
31. Law of the Republic of Azerbaijan "On investment activity".
32. Law of the Republic of Azerbaijan "On Accounting". Baku, 2004.
33. Decision of the Ministry of Finance of the Republic of Azerbaijan No. Q-17 on "Rules for inventory of assets and liabilities", Baku, 2013.
34. Memorial in accordance with the International Financial Reporting Standards, International Financial Reporting Standards for Small and Medium Business Entities and International Accounting Standards for the Public Sector, approved

by the Decision No. Q-09 of the Board of the Ministry of Finance of the Republic of Azerbaijan dated 18.10.2018 Rules for conducting synthetic accounting on the basis of the order form ”, website of the Ministry of Finance of the Republic of Azerbaijan, www.maliyye.gov.az.

35.“Rules of accounting in accordance with International Financial Reporting Standards” approved by the Decision No. Q-09 of the Board of the Ministry of Finance of the Republic of Azerbaijan dated 18.10.2018, website of the Ministry of Finance of the Republic of Azerbaijan, www.maliyye.gov.az.

36.Management Accounting, Professional Accounting Program. Fundamental level, 3rd subject. Textbook developed by Get Through Guides Limited UK and recommended by ACCA (The Association of Chartered Certified Accountants), translated from English by METM, Baku, 2013, 777 pages.

İnternet resursları

37.<https://www.stat.gov.az/source/construction/>

38.<https://modern.az/az/news/263863/kelbeceri-dunyaya-tanidan-istisu->

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1: Müxtəlif meyarlar üzrə investisiyaların təsnifat cədvəli.....	19
Cədvəl 2: Azərbaycanda tikinti işlərinin (xidmətlərinin) yerinə yetirilməsinə dair xərclərin strukturu, cəminin % ilə.....	67

Şəkillərin siyahısı

Şəkil 1: İstisu mineral sular zavodu işğaldan əvvəl.....	17
Şəkil 2: Aşağı istisu, mineral sudoldurma zavodu erməni işğalından sonra.....	18